

Євген КОТЛЯР

ДАНИЛО ЩЕРБАКІВСЬКИЙ: НАУКОВІ РОЗВІДКИ ТА ВІДКРИТТЯ ЄВРЕЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА

Стаття присвячена дослідженням в галузі єврейського мистецтва українського мистецтвознавця Данила Щербаківського (1877—1927); Тема розглядається крізь призму біографії та професійної діяльності вченого в контексті розвитку українського мистецтвознавства. Аналізуються світлини, малюнки, щоденники експедицій та чернетки статей Д. Щербаківського 1906—1926 рр. з його авторського фонду та інших зібрань Інституту археології НАН України. На значному корпусі матеріалів демонструється систематичний інтерес вченого до пам'яток єврейського мистецтва як невід'ємної частини українського мистецтва, бажання зрозуміти художню культуру єврейських містечок колишньої «смуги осілості», особливості архітектури та розписів синагог, ритуальної атрибутики, типологію надгробків і єврейську символіку. Показується величезна цінність збережених візуальних та теоретичних розробок вченого для історіографії та сучасної науки з урахуванням подальшого зникнення цього пласта єврейської культури.

Ключові слова: єврейське мистецтво, Данила Щербаківський, архіви, щоденники, смуга осілості, синагоги, розпис, надгробки, іконографія, символіка.

© Є. КОТЛЯР, 2014

Чотири роки тому у київському журналі «Єгупець» вийшла моя стаття «Юдаїка Павла Жолтовського» [26]. Друзі та колеги, які продивлялися цей матеріал, висловлювали свої думки щодо трагічної долі видатних українських науковців та їх розвідок, яким, з драматичних обставин, не судилося стати громадським надбанням. Торкаючись слідів цих людей, відкриваючи їхні щоденники та архіви, ми мимоволі стаємо свідками їх внутрішнього світу, ідей і роздумів, заглиблюємося до колізій особистого і професійного життя, стаємо довіреними людьми наших героїв, відчуваємо їхні масштаби, характери, а часом, здається, навіть їх волю...

Данило Щербаківський був старшим колегою Павла Жолтовського, і, напевно, вони могли б зустрітися в експедиціях і на колегіях, якби не трагічна загибель Щербаківського. Це сталося в 1927 р., за півроку до його п'ятдесятиріччя. Біографи та дослідники вченого дотепер намагаються зрозуміти справжні причини того, що офіційна влада констатувала як самогубство. У передсмертній записці Щербаківський писав, що не може більше боротися із чиновниками від мистецтва і свавіллям, які гублять плоди його життя і всю ідею українського культурного відродження [43, с. 71]. Особливо тонка натура Д. Щербаківського, вочевидь, раніше за інших, відчула, що наближається безодня, і його смерть стала своєрідним застереженням всьому суспільству.... З одного боку, в цей період українські науковці й музейники вже були готові до нового етапу наукового осмислення української, в т. ч. і єврейської спадщини. Однак, з іншого — для всієї прогресивної гуманітарної науки та її найкращих представників, почав відраховуватися «час Ч». Фатальним роком став 1933, коли була сфабрикована «справа харківських мистецтвознавців» [40], але першим передвісником цього стала загибель Щербаківського.

В архівах і рукописах вченого залишилося безліч неопублікованих матеріалів і щоденників. Подібно до багатьох своїх старших і молодших сучасників — Г. Павлуцького, М. Біляшівського, В. і Д. Антоновичів, Ф. Ернста, С. Таранушенка, П. Жолтовського, Г. Лукомського, В. Гагенмейстера та ін., він стояв біля витоків формування українського мистецтвознавства, а також під час експедицій збирав і досліджував пам'ятки єврейського мистецтва.

Вперше я доторкнувся до його архівів та заповітних папок «Єврейське мистецтво» майже 15 років тому, коли працював над дисертацією про українські

синагоги в науковому архіві Інституту археології НАН України. На цю спадщину вченого, як і у випадку з Жолтовським, мене наштовхнула публікація Юлія Ліфшиця про їхні збірки матеріалів з юдаїки. Вона вийшла в петербурзькому збірнику 1994 р. «Історія євреїв на Україні і в Білорусії: Експедиції. Памятки. Знахідки» [34], з якої почалися систематичні дослідження пам'яток єврейської культури. Минувало відкривалося крок за кроком, вірніше сказати, рік за роком, — саме з такою періодичністю я потрапляв в архів. Поступово переді мною виростала дивовижна постать вченого зі своїм особливим психологічним і надзвичайно привабливим портретом.

До початку 1990-х рр. спадщина Щербаківського вкривалася пилом в архівах і не була розроблена. За часи незалежності України про нього писали Г. Шовкопляс, І. Шарфутдинова, Л. Сержант, С. Білокінь, Я. Верменич, В. Луц, О. Франко, І. Ходак, Є. Шудря, Г. Станіцина. Внесок вченого в галузь юдаїки та дослідження ним єврейського мистецтва також розглядалися у статтях В. Лукіна [36] і автора цієї публікації [25]. Разом з тим, справжня професійна реабілітація діяльності та заслуг вченого трапилася вже в наші дні. Завдяки доктору історичних наук, професору Львівського національного університету Оксані Омелянівні Франко, яка протягом 15 років, з 1975 по 1990-ті рр. була завідуючою науковим архівом Інституту археології та берегинєю звітного фонду № 9 Д. Щербаківського, в 2009 р. була опублікована розгорнута джерелознавча стаття про документи і матеріали цього архівного зібрання та інших фондів, зокрема Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАКу), що мали відношення до нашого фігуранта [43]. Раніше вона також реабілітувала для української науки ім'я його брата Вадима Щербаківського (1876—1957), історика, археолога, етнографа і мистецтвознавця, фактично, сподвижника Данила.

За своє життя Данило Михайлович опублікував близько 50-ти наукових праць, і серед них такі важливі видання з українського мистецтва, як «Козак Мамай» (1913), «Символіка в українському мистецтві», «Українські дерев'яні церкви» (обидві в 1921), «Український портрет до кінця XVIII століття» (стаття в каталозі виставки, підготовлена спільно з Ф. Ернстом в 1925), «Українське мистецтво» (другий том; видав разом з братом, 1926), «Український

килим» (1927) і багато інших. Крім ретельного біографічного тексту, О. Франко буквально розклала по полицях його архівну спадщину, де серед іншого вона вказала і на його працю «Синагоги та єврейське мистецтво» [43, с. 74], написана на основі зібраних раніше матеріалів. Стаття О. Франко дає змогу осмислено працювати з його архівом, хоча і не висвітлює «єврейську частину» його спадщини — її не було виділено в окремий блок.

Безпосередньому вкладу вченого в українське мистецтвознавство присвячено багато статей Ірини Ходак та її головна робота — кандидатська дисертація про наукову діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини XX ст., яка була захищена в 2010 р. [47]. Окремий підрозділ в цьому дослідженні був присвячений юдаїці, причому автор пропорційно віддала належне вченому, виходячи з його уваги до єврейського і українського мистецтва. В своєму авторефераті вона так окреслила зусилля вченого в цієї галузі: «Д. Щербаківський усвідомлював необхідність міжетнічних культурних досліджень, тому впродовж усієї діяльності значну увагу приділяв збиранню / фіксації й дослідженню традиційного єврейського мистецтва в Україні, зокрема синагогального зодчества, житлового будівництва, мацев, ритуальних предметів. У роботі засвідчено тяглість інтересу вченого до окресленої проблематики, уточнено хронологію та топографію його експедицій, указано на зусилля, які він уживав для зацікавлення цією тематикою молодих науковців» [46, с. 15]. В цьому інтересі до єврейського мистецтва вона бачила усвідомлений підхід Щербаківського, який вважав необхідним для історика українського мистецтва вивчення мистецтва народів, які мешкали на українських етнічних землях. У цьому, зокрема, і складалася його концепція українського мистецтва, яку поділяли його колеги, зокрема Федір Ернст (1891—1942). У ті роки обидва працювали у Всеукраїнському історичному музеї ім. Шевченка: Ернст очолював його художній відділ, а Щербаківський — історико-побутовий і етнографічний (згодом — відділ народного мистецтва). Так, скажімо, в «Нарисі історії українського мистецтва» — плані-концепті першого підручника з українського мистецтва (1925), який вони разом розробляли, відводилося місце і пам'яткам єврейського мистецтва. Пізніше, вже піс-

ля смерті Щербаківського, Ернст озвучував їх загальне розуміння суті українського мистецтва та його національних кордонів. Воно повинно було в себе включати: творчість українських майстрів в Україні (під цим, як вказує І. Ходак, Ернст розумів майстрів усіх національностей, які мешкали в Україні); творчість українських майстрів, які працюють за межами України; творчість «чужих» майстрів на Україні (очевидно, емігрантів), окремі художні твори, сюжетно пов'язані з Україною [45, с. 266]. У цьому і складався україноцентризм їхньої ідеї. Не буде перебільшенням сказати, що єврейська частина спадщини Щербаківського, особливо в контексті того часу, гідна окремої дисертації, яка об'єднує багато відкриттів.

Ми ж спробуємо розглянути інтерес Д.М. Щербаківського до єврейського мистецтва крізь призму його біографії, особистого і професійного життя, зустрічей з «єврейським контекстом», та осмислення самотніх форм єврейської традиційної художньої культури на українських теренах у своїх наукових студіях.

Майбутній вчений народився у селі Шпичинці Сквирського повіту Київської губернії 17 грудня 1877 р. Нині це Ружинський район Житомирської області. Цей регіон у всьому єврейському світі асоціюється з фігурою легендарного Ружинського цадика Ізраїля Фрідмана (1797—1850), який в 1830-х рр. заснував у Ружині розкішний хасидський двір, втілюючи т. зв. «царську» модель керування паствою [22, с. 123—124, 134]. Ціоправда, пізніше, він був змушений тікати через переслідування російською владою за кордон, в австрійську Буковину, де продовжив свою династичну лінію через родинну Садгірського-Вижницьку гілку хасидизму. Після його втечі тут на єврейській ниві запанували послідовники іншого найбільшого хасидського двору — Чорнобильського (Тверського), численні сини ребе Мордехая (Мотале) Тверського (1770—1837) з Чорнобиля [22, с. 123—130]. У свою чергу, він був сином Менахема Нахума Тверського (1730—1797), учня засновника хасидизму Баал Шем Тоба.

Саме село Шпичинці хоча і складалося з переважної чисельності українського населення, але було затиснуте з усіх боків єврейськими містечками. Згаданий Ружин знаходився від нього в 15 км. Південніше, трохи далі нього в тому ж напрямку, лежало старовинне єврейське містечко Погребище; на пів-

денному сході, в 35 км від цього села розташовувалася Сквирка, де більше третини населення було єврейським. З цим містечком пов'язана довга історія однієї з гілок чорнобильської династії — Сквирської, яка проживає нині в американських селах Нова Сквирка (New Square) і Кир'ят Сквирка (Kiryas Square), що в штаті Нью-Йорк, де осіли нащадки сквирських цадиків і їх послідовники. Однак у той історичний час сквирськими хасидами керував засновник цієї династії, сьомий син чорнобильського ребе Іцхак зі Сквири (1812—1885). Близькість між зазначеним селом і цим містечком не можна було не помітити. Також у 40 км західніше розташовувалося головне єврейське містечко російської провінції — Бердичів, а на півночі — Макаров, між якими встановилося циркулювання ще однієї чорнобильської гілки, яка сходила до р. Нахума з Макарова (1805—1852), четвертого сина чорнобильського ребе. Це тільки доволишні поселення з хасидськими дворами, не кажучи про інші, більш віддалені вотчини чорнобильських нащадків, а також інших хасидських династій, про що буде сказано. Цей щільний «хасидський» контекст свідчить про те, що на цих теренах єврейський фактор був дуже помітним і впливовим, щоб не потрапити в поле зору місцевого населення.

Данило Щербаківський з'явився на світ у спадковій родині сільського священика, отця Михайла Пилиповича Щербаківського (1848—1920), який славився на всю округу як добродійець і меценат, що став не тільки духовним, а й культурним пастиром для селян. Він був поборником і збирачем всього українського, підтримував зв'язки з видатними українцями, діячами культури і науки, «шістдесятниками XIX століття», які сформувалися під впливом українського народництва, т. зв. «хлопоманства». Серед них був той же Володимир Антонович (1834—1908), який згодом стане вчителем братів Данила й Вадима в Київському університеті, а також Тадей Рильський (1841—1902). Михайло Щербаківський передавав в дар київським музеям безцінні зразки церковного мистецтва [50]. Немає сумніву, що як освічена і обізнана людина він відчував ауру цих земель і добре знав людей, в оточенні яких жив, у тому числі і євреїв. Вочевидь, така широта душі і толерантність передалася і його дітям, які не тільки стали видатними у своїй справі, а й виховувалися у високій духовності та порядності. Все це впливало на атмо-

сферу, в якій складалася особистість Данила Щербаківського, та може пояснювати те, яке враження він справляв на тих, кому трапилося з ним зустрітися в житті. Не випадково його вихованці називали свого вчителя «Пеліканом» [51], проводячи зв'язок між ним і відомим сюжетом християнського мистецтва з образом пелікана, що розривав власну плоть, щоб нагодувати нею голодних пташенят.

Данило навчається в Київській гімназії, після закінчення якої, в 1897 р. (іл. 1), вступає на історико-філологічний факультет Київського університету, де формується під впливом професора В. Антоновича. Після блискучого закінчення університету в 1901 р. його беруть на кафедру російської історії, щоб готувати до професорства. Він їздить в археологічні експедиції, видає свої перші статті, збирає матеріали для XIII Археологічного з'їзду [43, с. 69], але тут в його майбутню кар'єру історика втручаються етнографія і мистецтво. Людиною, яка відкрила для молодого вченого шлях у цей захоплюючий світ, був Микола Біляшівський (1867—1926), директор Київського художньо-промислового і наукового музею. Під його впливом Данило Щербаківський стає «кореспондентом» цього музею, починає збирати для нього, а пізніше і для полтавського музею, зразки української народної творчості. Водночас в гімназіях Києва він починає педагогічну роботу, викликаючи захоплення, любов і нескінченний авторитет у своїх учнів, заряджає їх ентузіазмом і допитливістю. Восени 1904 р. Щербаківського закликають артилеристом в армію і після демобілізації він повертається до своєї праці.

Щоправда, роботу він знаходить не в Києві, а в Умані — влітку 1906 його запрошують учителем історії та географії в місцеву гімназію [41, с. 227]. Щербаківський залишався в Умані чотири роки і за цей час міг чудово дізнатися про місто і його особливий єврейський світ зі своїм трагічним минулим і містичним сьогоденням.

Дві обставини зробили єврейську історію Умані надбанням усього єврейства. Перше — жахлива за своїми масштабами кривава уманська різня часів Коліївщини, вчинена гайдамаками в 1768 р., яка, згідно з єврейською традицією, забрала за три дні життя декількох тисяч євреїв¹ [23, с. 56—57]. Друге —

¹ Хоча масштаби уманської різанини в єврейській колективній пам'яті були гіперболізовані, ця трагедія стала одним із символів масового знищення євреїв, а в самій

Іл. 1. Данило Михайлович Щербаківський (Світлина із зібрання НАІА)

упокоєння в цій землі знаменитого цадика, ребе Нахмана з Брацлава (1772—1810), який став легендою ще за життя. Власне, ребе Нахман заповідав бути похованим саме на цьому цвинтарі, де, за словами цадика, душі померлих за віру євреїв чекали на нього [22, с. 126—128]. На той час минуло близько століття з дня його смерті. Крім того, що Умань стала паломництвом брацлавських хасидів, в ній мешкало на межі XIX і XX ст. більше 20-ти тисяч євреїв, що становило близько 60% від чисельності населення [31, кол. 1281—1282]. В містечку було близько 20 синагог, а за рік до приїзду Щербаківського, в 1905 р., по містечку прокотилися погроми, спровоковані царською владою².

Поблизу Умані знаходилося багато містечок — єврейських *штетлів*, де жили чорнобильські хасиди. Найближче з них, містечко Тальне, розташоване трохи більше 30 км від Умані, було знамените завдяки легендарному цадіку, шостому синові чорно-

Умані в річницю трагедії єврейською громадою був встановлений пост, а також по синагогах виголошувалася особлива поминальна елегія [42, кол. 109—110].

² Масові єврейські погроми у жовтні 1905 р. стали наслідком перших революційних подій і вимушеного прийняття Миколою II «Найвищого маніфесту» про вдосконалення державного порядку, в результаті чого країною прокотилася погромна хвиля. Її сумним підсумком стало 690 погромів у 660 населених пунктах.

бильського ребе Давиду Тверському (Тальнер-ребе, 1808—1882) [31, кол. 781—784]. До його будинку, а пізніше — і його онука Менахема Нахума, в свята з їжджалися тисячі хасидів з усєї України. Щербаківський бував у цьому містечку.

Втім, не тільки зовнішні фактори, а й інші, доле-носні події у житті вченого сподвигли його наблизитися до єврейської теми. Пролити на це світло допомогло його особисте листування в архіві, яке вивело до одвічного сюжету *Cherchez la femme*³... Серед епістолярію вченого зберігається значна частина матеріалів, фотографій і листів уманського періоду. Працюючи на початку 2000-х рр. з цим фондом, я натрапив на його листування з якоюсь Євою Гольденберг (його ученицею), яка носила дуже особистий характер і відкривала абсолютно невідомі сторони внутрішнього життя й природи Щербаківського. Декілька років тому в журналі «Ант» були опубліковані ці та інші матеріали, що розкривають особу вченого. Авторка публікації, Галина Станіцина, колишня завідувача науковим архівом Інституту археології, реконструювала його листування зі згаданої юної ученицею з Умані та представила справжній і досить драматичний роман, який тривав багато років [41, с. 227—229]. Найбільш гострий період був до 1910 р. — часу його від'їзду до Києва, хоча листування тривало навіть під час його мобілізації на Першу світову війну, аж до 1916 р. Втім, цьому зв'язку не судилося перерости в щось інше, що могло б змінити життя обох: Щербаківський так і не мав сім'ї, цілком присвятивши себе науці.

Разом з тим, це залишило глибокий слід у кожному з них. Характер цього листування показують щирі любов і воздыхательство юної дівчини, яка була зваблюючи особистістю, розумом, чарівністю, благородством і інтелігентністю свого вчителя і сподівалася на взаємність. Практично всі листи Єви пройняті турботою про Данилу Михайловича, сповнені наполегливих пояснень в любові, туги, обурень і образ на невизначеність їх взаємин. У свою чергу, сам Щербаківський, зберігаючи чемність і симпатії до своєї вихованці, робив як явні, так і одночасно невольні визнання, не зумівши в підсумку остаточно визначитися зі своїми почуттями, а головне, з бажаннями. Вочевидь, з одного боку, він побоювався давати їй

привід для серйозних надій і відносин, а з іншого, відчував, що у нього в житті інше призначення...

Ось кілька його відповідних рядків на її душевний визнання: «... коли я перебираю своє минуле, свої минулі мрії, мені здається, що я мріяв завжди саме про Вас, про Вас ще незнайому, невідому. Коли на Кавказі йшов я в гори один і сумував про щось — це ніби про Вас я сумував. Потужні спокійні гори, закутавшись в хмари, спідлоба дивилися на мене і мовчали тоді про щось. Це вони про Вас мовчали і думали, тільки мені нічого не сказали...» [41, с. 227; 14, 168/9—1591]. Піднесена романтика цих пасажів в іншому листі змінюється болісно розриванням пристрастями: «Так, я люблю Вас, які б сумніви іноді ні тужили в душі моїй, люблю, люблю, люблю Вас, щастя моє, радість моя, серце моє... Душа моя повна як чаша, сповнена любов'ю до Вас, я боюсь пролити її, плекати, а життя штовхає її... Я не хочу думати про це...» [41, с. 227—228; 14, 168/9—1593].

Навесні 1909 р., в чернетці своєї чергової відповіді їй він пише про свої суперечливі почуття, які, по суті, і визначили фінал їх відносин: «Я належу до тих людей, які довго живуть односторонньо, ненормальним життям, не всією повнотою своєї суті. Як це не дивно, до теперішнього часу я не жив... особистим життям, не переживав того, що Вам, здається, вже довелося пережити. Моє серце рвалося до людей, але завжди воно було повно, правда, глибоким, але якимось колективним почуттям до класу, в якому я викладав, взагалі до людей, але не до кого-небудь одного.

І ось тепер на 32 році прийшло це почуття в обстановці, яка нічого, окрім низки тяжких мук мені не дала. Воно мене всього захопило і тримає як в кліщах, змушуючи забути навіть друзів» [41, с. 228; 14, 168/9—1580, арк. 22].

Можна було б наводити ще багато рядків з їх листування, однак головна думка в їх відносинах, була висловлена самої Євою в останній період їхнього листування, в 1916 р., коли вітаючи його зі святом, ймовірно з Великоднем, вона написала: «Вітаю Вас, Даник, зі Святом і бажаю Вам доброго життя з Вашою єдиною обраницею — археологією, моєю давньою суперницею» [41, с. 229; 14, 168/8—1550].

Вибірки з листування, які наводить Г. Станіцина, не вказують на особистість, сім'ю і походження са-

³ Від фр. — «шукайте жінку».

мої Єви Гольденберг, що є важливим, якщо не ключовим моментом для нашої розповіді. Єврейське походження Єви Натанівни Гольденберг виявляється в декількох листах до Щербаківського, з яких випливає, що сам Данило Михайлович цілком розумів проблеми «смуги осілості»⁴ і взагалі особливе становище євреїв в імперії. Його інтерес до юдаїки та єврейської культури міг бути мотивований рівно тією мірою, в якій чуттєві стосунки з жінкою могли сприяти бажанню зрозуміти світ близької людини. Листування між ними тривало не менше восьми років, і саме на початку їхнього знайомства і закладалися професійні інтереси та дослідницькі напрями вченого. Різниця в їхньому віці складала 15 років (в одному з листів 1912 р. Єва згадувала, що їй всього 20 років). Також треба думати, що Данило Михайлович був вхожий до її родини. Батько Єви — Натан Гольденберг був вельми заможною людиною в Умані та просив Щербаківського подбати про долю своєї дочки, коли їй необхідно було отримати освіту. Важливо підкреслити, що Щербаківський взагалі допомагав своїм вихованцям, багатьом своїм учням він позичав гроші на утримання і навчання, а пізніше відмовлявся їх приймати назад, переадресовуючи ці кошти іншим нужденним. Листи, про які йде мова, відносяться до 1912—1914 рр., коли Щербаківський перебував у Києві. В одному зі своїх листів Єва вказує, що хоче отримати право проживання, для чого їй необхідна освіта. Вона радилася з Данилом Щербаківським щодо свого навчання на акушерсько-фельдшерських курсах при університетській клініці. Єва підкреслювала, що за існуючої 10% нормі для євреїв⁵ у неї є шанс при її золотій медалі отримати перше місце, на яке з 10 в наборі могли претендувати євреї, просила довідатися про її можливості навчання, навести деякі довідки [14, 168/7—1434].

Можна припустити, що спілкуючись з нею, Данилові Михайловичу ставав ближчим і зрозумілішим

⁴ Смуга єврейської осілості — в Російській імперії з 1791 по 1917 рр. — встановлена територія, за межами якої заборонялося постійне проживання єврейського населення, за винятком декількох категорій т. зв. «корисних євреїв».

⁵ Згідно з «процентною нормою» для прийому євреїв у гімназії та вищі навчальні заклади, введеною Міністерством освіти в 1887 р., визначалися такі квоти: 10% — у межах «смуги осілості», 5% — в решті частини Росії, 3% — в столицях [33, с. 48].

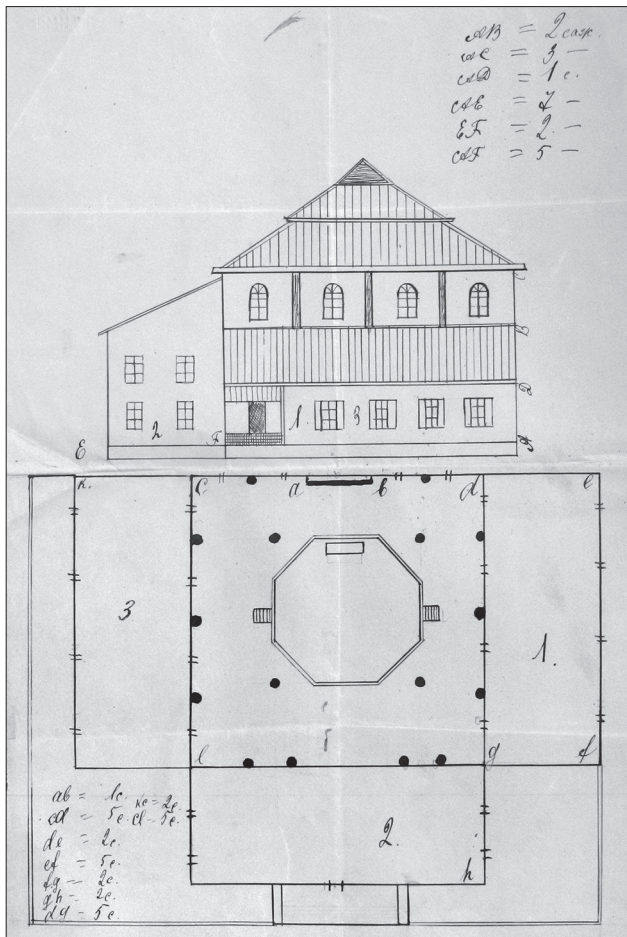
Іл. 2. Велика синагога в Умані. Фото 1906—1909 рр. (НАІА. — Ф. 9. — С. 73. — Од. зб. 3 (83))

єврейський світ і культура. Ця тема детально не спливала в листуванні, а лише іноді прослизала в листах Єви, як непряма згадка про своє єврейство, коли вона писала про бажання вирватися за межу осілості і здобути освіту, про «відсоткову норму» для євреїв чи про її задоволення з реабілітації у справі Бейліса⁶ [14, 168/7—1472].

Щоб зрозуміти, чи мав цей імпульс на фактичний науковий результат, подивимося на розвідки вченого в його уманський період і наступний час, що прекрасно відображено в збережених записних книжках експедицій. Як відомо, перебуваючи в Умані, Щербаківський не втрачав зв'язок з Києвом, проводив активну експедиційну і збиральну роботу, залучав до цього своїх учнів, керував етнографічним гуртком, заклав основу уманського краєзнавчого музею [41, с. 229]. Багато здобуті ним експонати пізніше перейшли в київський музей, куди він переїхав працювати після Умані.

До 1906 р. відноситься експедиція Щербаківського на Київщину та Полтавщину [4]. Серед недатованих матеріалів з його архіву, які можна віднести до цього періоду, найбільш цікаві фото Великої синагоги в Умані (іл. 2) та, особливо, креслярські замальовки з обмірами та фотографії унікальної дерев'яної си-

⁶ Справа Бейліса — найгучніший судовий процес з т. зв. «кривавого наклепу» в дореволюційній Росії. Відбувся у Києві за звинуваченням єврея Менахема Менделя Бейліса в ритуальному вбивстві 12-річного Андрія Ющинського. Після двох років в'язниці, тривалого розгляду і ярих протестів світової громадськості проти сфабрикованої кампанії, Бейліс був повністю виправданий.

Іл. 3. Креслення синагоги в містечку Тальне, Черкаська обл. 1906—1909 рр. З фонду Д.М. Щербаківського. (НАІА. — Ф. 9. — С. 75)

нагоги у згаданому містечку Тальне (іл. 3). Синагога була побудована в перехідному барочно-класицистичному стилі, судячи з усього, у другій половині XIX ст. [27, с. 94—96]. На думку сучасного наслідника тальненського ребе Давида Тверського, адмора⁷ ребе Якова Вайнберга, ця синагога була побудована його дідом після його переїзду до Тальноно, між 1852 та 1860-ми рр.⁸ Це було досить крупна

⁷ Адмор — титул хасидських цадиків.

⁸ З листування автора статті з Я. Вайнбергом, який проживає нині зі своїми послідовниками в Ізраїлі. Фотографії синагоги в Тальному з архіву Щербаківського стали безцінним матеріалом для перенесення окремих елементів з їх «родового гнізда» — синагоги «малої батьківщини» в Україні до нової синагоги в Єрусалимі. Будівля була придбана у 2013 р., і в неї планується встановити такий арон коदेश, який був в синагозі у м. Тальне. Ця тенденція стала характерною для низки хасидських дворів, які «емігрували» на початку XX ст. з охопленої революціями, війнами і геноцидом Європи в інші частини світу.

двоповерхова будівля красивих пропорцій зі спадаючим чотирискатним дворівневим дахом і витонченою прибудовою з балконом — жіночою галереєю на стовпах з боку західного фасаду (іл. 4). Внутрішній простір фокусувався на хибному восьмигранному куполі — традиційному для синагог ще з другої половини XVIII ст., під яким знаходилася біма — своєрідна катедра для читання Сувою Тори. Другим, головним «фокусом» був багатоярусний вівтарний арон коदेश, розташований по центру східної стіни (іл. 5). У вирішенні інтер'єру поєднувалося просте, навіть грубувате оздоблення і неймовірно вишукана різьба арон кодешу, амуда (головний аналой, як правило, справа від арон кодешу, з якого ведеться молитва в синагозі), а також оригінальний для синагогальної традиції розпис східної стіни. Цей розпис розташований по обидві боки від арон кодешу і представляє дві містичні алегорії, які відображали два протилежних простори майбутнього світу: квітучий райський сад, уготований праведникам (іл. 6), і інший світ, аскетичний і лякаючий, призначений для тих, кому доведеться тримати сувору відповідь перед Всевишнім. Ці композиції, що втілюють милість і гнів Божий до свого народу, відсилають до двох сюжетів з Тори. Так, в знак нагороди за виконання заповідей євреям будуть послані дощі, урожай, плодоносність дерев, спокій життя і мир в країні (Левит, 26:3—5), а в іншому випадку, їх спіткає посуха, голод, розруха, навала диких тварин (хижаків), хвороби, смерть і вигнання (Левит, 26:16—39). Це застереження і демонструють розписи. Нідє в інших синагогах ми не зустрічаємо подібних сюжетів, що, ймовірно, було викликано сильним впливом хасидської філософії, зокрема, династії чорнобильських цадиків. В основі їх вчення, пов'язаного з кабалою, було покладено ідею боротьби доброго і злого початків, де перемога світла над темрявою досягалася безперервним спілкуванням і розчиненням людини у божестві. Ця синагога не пережила лиха громадянської війни та єврейських погромів, безчинств солдатів денікінської армії, які влітку 1919 р. влаштували грабежі і спалили велику частину містечка [27, с. 94—96]. Матеріали Щербаківського, мабуть, єдине відоме джерело з цього об'єкта.

Подібні ремінісценції старих синагог з Белза і Вижниць можна сьогодні побачити в архітектурі синагог белзьких та вижницьких хасидів в Єрусалимі [24, с. 345—347].

Серед численних фотографій Тального ми виявляємо і фото прилеглої забудови, і будинку рабина, — на жаль, від цього колоритного матеріального середовища містечка нічого не дійшло до нашого часу. До уманського періоду, треба думати, відносилась і фотосесія містечка Іллінці, що впливає з розмірів і маркування негативів. Щербаківський фотографує тут церкву, колоритну єврейську забудову і заїзди, а також, знамениту оборонну синагогу XVIII ст., яка ремонтувалася, згідно з написом на фасаді, декілька років тому, у 1903 р.⁹ Знімки доносять до нас зовнішній і внутрішній вигляд синагоги в лісах, ймовірно, у процесі подальшого ремонту будівлі (іл. 7).

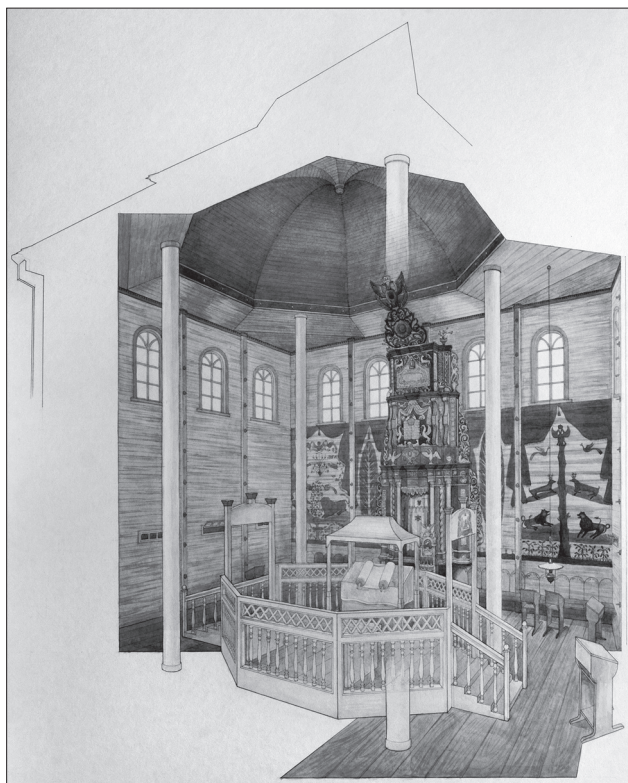
Отож ми спробували стисло оцінити зафіксовані вченим пам'ятки, які пізніше були втрачені. Матеріали про синагогу в Тальному, разом із світлинами та інформацією про інші дерев'яні синагоги в Базалії, Животові, Конелі, Кульчинах, Уланові, Острополі, Погребище, Полонному, Тернівцях, Янушполі, Яришеві та ін. містечках, зібрані науковцем, можуть дати безцінні відомості про ці типи єврейської архітектури кінця XVIII — початку XX ст. на Придніпровщині, Київщині та Поділлі. До слова, в архіві було виявлено і світлини дерев'яних синагог на білоруських теренах — у Кожан-Городку та Наровлі, які типологічно більш тісно пов'язані з Галичиною і взагалі польськими землями. Не менш унікальний матеріал зібрав учений і про муровані синагоги у цілій низці містечок, таких як: Гусятин, Ізяслав, Корниця, Озаринці, Рашків, Садагура, Сатанів, Старокостянтинів, Судилків, Умань, Шепетівка та ін. Всього в архіві виявлено близько 70 світлин екстер'єрів та інтер'єрів синагог разом з начинням. Негативи багатьох з цих фотографій, а також низка інших зображень, зберігаються нині в архівних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського у Києві. Фотовідбитки синагог разом зі знімками єврейських надгробків і містечкової забудови, що знаходяться у фондах наукового архіву Інституту археології, дають уявлення про єврейську спадщину майже у півсотні населених пунктів.

Так, у записній книжці Щербаківського з «екскурсією» 1908 по Вінницькій області [5] виявляємо опис знаків Зодіаку — мабуть із розпису — в си-

⁹ Напис зашифрований, відповідно до традиції, івритськими літерами. Дякую д-ру Сергію Кравцову за встановлення дати на фасаді.

Іл. 4. Вид на головний фасад синагоги в Тальному. Фото 1906—1909 р. (НАІА. — Ф. 9. — С. 73. — Од. зб. 57 (4))

Іл. 5. Тальне. Реконструкція інтер'єру дерев'яної синагоги за світлинами Д. Щербаківського. Автори Є. Котляр, А. Рудич. 2009

нагозі Вінниці, а також влаштування в ній жіночих відділень. Там же, як і в інших записних книжках — списки світлин, серед яких синагоги в тій же Вінниці та М'ясківці.

Наступна експедиційна книжка 1910 р. віддзеркалює подорож по Волині [6]. Спроби відновити в

Іл. 6. Фрагмент розпису східної стіни синагоги в Тальному. Фото 1906—1909 рр. (НАІА. — Ф. 9. — С. 73. — Од. зб. 45 (47))

Іл. 7. Велика синагога в Ілїнцях, Подїлля. Фото 1906—1909 рр. (НАІА. — Ф. 9. — С. 73. — Од. зб. 51 (21))

багатьох місцях текст виявляються марними — вчений побіжно й уривчасто записує найголовніші спостереження та почуту інформацію ...

«*Маїцев. Синагога. За розповідями уренкойдеи (арон кодеш. — Є. К.) 130-ти років, чудний наскрізного різьблення з тваринами (дракон, леви, вівці, ведмідь, єдиноріг і олень, і птиці), 2 тазу (рефлектора (?)) мідних, аршини 2 в діаметрі, зверху однією орел, леви і єдиноріг, колонки з виноградною лозою, капітелі зазвичай коринфские <...>*

Турійськ. Кладовище єврейське (тут автор залишає лист з замальовками сюжетів різьблення надгробків. — Є. К.) (іл. 8).

Ратне. Синагога побудована невідомо коли, була крита гонтою, перекроєна в 1865 р. залізом, уренкойдеи того ж 1965 року. Орнамент тваринний, вгорі знаки зодіаку, виноградні грона, містечко старе, крите гонтою. <...>

Рожище. Синагога <...>

У Заблудові (місто в Польщі, де знаходилася знаменита дерев'яна синагога, відома за багатьма дослідженнями і світлинами. — Є. К.) близько Білостока стара синагога <...>».

1910 р. став для вченого ключовим на початку його професійної кар'єри. Він повертається до Києва, тепер за запрошенням М. Біляшівського для завідування історико-побутовим та етнографічним (згодом народного мистецтва) відділами в Київському художньо-промисловому і науковому музеї (з 1924 р. — Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка), де він і працював до останнього фатального дня 1927 р. За цей період він збирає для музею величезну колекцію творів українського народного мистецтва — більше 30 тис. експонатів. Пізніше на основі цього музею було створено три окремих музеї, сьогодні це Національний музей Тараса Шевченка, Національний художній музей України та Національний музей українського народного декоративного мистецтва, які, відповідно, розділили і колекції, зібрані Д. Щербаківським. У перші роки своєї роботи вчений активно шукає шляхи модернізації діяльності музею, для вивчення російського та зарубіжного досвіду він їде до Москви (1912), а перед самою Першою світовою війною і до Європи (1913), де відвідує понад тридцять музеїв у Німеччині, Австрії, Франції, Італії та Польщі, в т. ч. у Львові, у яких вивчає організацію музейної справи [32].

Як учасник Першої світової війни, Щербаківський — тоді поручик артилерії, перебуває разом з армією в Галичині, Карпатах та Буковині і замальовує, фотографує історичні пам'ятки, намагається рятувати від вогню і знищення стародавні церкви, ікони, книги та ін. [48] Тут він ще тісніше знайомиться з самотньою єврейською культурою. Світлини в його колекції синагог у Гусятині (1915) (іл. 9), Садагурі, Рашкові (нинішня Молдова) — з того часу. Збереглася і його записна книжка 1917 р. з величезним списком архітектурних пам'яток, які він сфотографував під

час війни [2]. Так театр бойових дій у період затишку ставав місцем наукових пошуків Данила Щербаківського. У його книжці наведені численні світлини з близько сотні населених пунктів, і серед них чимало єврейських об'єктів. Це синагоги і єврейські кладовища в Галичі, Герці, Грозинцях, Делятині, Дорохові, Коломиї, Могилеві-Подільському, Новоселиці, Садагурі, Сухоставі, Хотині. Особливо багато світлин було зроблено вченим з надгробків у Коломиї (більше 20-ти) і ще більше в єврейському містечку в Герці (більше 50-ти), що нині знаходиться на кордоні з Румунією. Там же він фотографує велику і малу синагоги — матеріал, надзвичайно важливий (хоча і не знайдений в архіві) з урахуванням особливого інтересу до розписів буковинських синагог. Така увага до цього регіону була пов'язана з книгою Б. Хаймовича про розписи у чернівецькій синагозі «Бейт Тфіла Бен'ямін» (2008) [44] і відкриттями аналогічних розписів у синагозі Новоселиці (2009) [35; 28], а також інших за програмою та іконографією розписів малої молитовні в приміщенні Великої синагоги у Чернівцях (2013). Ці матеріали пізніше стануть основою наукових розробок вченого з єврейського мистецтва.

У післяреволюційні роки Щербаківський стає заступником на всіх культурних «фронтах» і невтомно працює. З 1917 р. він є вченим секретарем у створеній Українській академії мистецтв, а також членом комісії з охорони пам'яток старовини, з 1918 р. викладає в Археологічному і Архітектурному інститутах, з 1922 р. — в Інституті пластичних мистецтв (пізніше — Художньому інституті), стає заступником голови ВУАК. Крім того, він керує мистецтвознавчими семінарами при історичному музеї, засновує Київське Етнографічне суспільство тощо. Окрема лінія його роботи — порятунок «експропрійованих» культурних цінностей з церков у період націоналізації і боротьби з релігією. Завдяки цьому до Києва з Москви повернулося кілька вагонів (!) з безцінними експонатами церковного мистецтва [43, с. 70]. І всі ці роки він продовжує працювати в музеї, водночас ініціює різні науково-дослідні проекти у ВУАК, організує експедиції, рятує твори мистецтва з колишніх панських будинків, відданих війною і нестатками на розграбування, не забуває і за юдаїку.

Серед матеріалів 1923 р., що відносяться до організації експедицій гуманітарного відділу краєзнавчої секції при Академії наук, читаємо в його чернетках і за-

Іл. 8. Замальовки сюжетів різьблення з надгробків єврейського кладовища м. Турійська. (Щоденник екскурсії 1910 р. ІА. — С. 9. — С. 77))

Іл. 9. Гусятин. Загальний вигляд міста, зруйнованого під час Першої світової війни, з оборонною синагогою праворуч від центру. Фото 28 червня 1915 р. (НАІА. — Ф. 9. — С. 11. — Од. зб. 30)

мітками про різні проблеми вивчення і збереження пам'яток культури, і перш за все фінансові, які необхідно вирішувати, звертаючись до влади [7]. Торкаючись одного з таких питань, які він обговорював з ініціативною групою ВУАН, він пише: «За останнє десятиліття на стан культури України як в духовних так і в матеріальних її здобутках вплинули 3 фактори: світова війна, громадянська війна від доби революції і єврейські погроми. Завдяки цим трьом факто-

рам на Україні більші ніж в інших частинах федерації було знищено пам'ятників культури, музеїв, бібліотек, архівів і т. і. <...>» [7, с. 1]. Далі він вказує на те, що турботу про збереження і вивчення національної спадщини має взяти на себе Академія наук, яка повинна просити на це фінансування держави, в т. ч. і за рахунок тієї допомоги, яку пропонують владі «приватні організації», такі як «АРА»¹⁰, Комітет Нансена¹¹ і комітет «Джойнт»¹². Іншими словами, вже тут, опосередковано через державу Щербаківський думає про залучення коштів, зокрема, Американського єврейського комітету «Джойнт» не тільки для економічної допомоги, а й задля спасіння культури, у даному випадку, єврейської. Далі вчений визначає стратегію польових досліджень, а також оптимальний склад експедицій та їх бюджет. На його думку: «В основу підрахунку наукових і технічних сил, необхідних для обстеження найбільш постраждалих від воєн і єврейських погромів місцевостей, покладено кількість, необхідну для одночасної роботи трьох різних груп в 3-х смугах України: лісовій, степовій, середній, в кожну з груп має увійти по два вчених-спеціаліста та по одному малювальнику і фотографу.

При двомісячній подорожі вони змогли б побувати в головних пунктах кожного району, зробити необхідні знімки, замальовки і придбати хоч типові предмети, що відносяться до різних сторін побуту обстежуваних місцевостей.

Плата поставлена всім однакова — 6 доларів (! — Є. К.) на місяць, відповідна платні середнього службовця в Наросвіти за ставками профспілки.

Добові поставлені з розрахунку 1/30 платні на добу» [7, арк. 2 зв.].

¹⁰ В оригіналі «АРА» (American Relief Administration) — «Американська адміністрація допомоги» — благодійна американська організація, створена в 1919 р. для надання допомоги європейським країнам, що постраждали під час Першої світової війни, а також для зміцнення економічних і політичних позицій США; в 1921—1923 рр. працювала на радянських теренах, допомагаючи, зокрема, голодуючим в Україні.

¹¹ Міжнародний комітет допомоги Росії (The International Committee for Russian Relief (ICRR), створений в 1921 р. на чолі з доктором Фрітьофом Нансеном, верховним комісаром Ліги націй з питань біженців.

¹² Американський єврейський об'єднаний розподільчий комітет «Джойнт», створений в 1914 р.; легально працював в СРСР з 1920 по 1938 рр. (з 1924 р. ще і як «Агро-Джойнт»), повернувся на пострадянський простір у 1989 р.

Ці та інші матеріали дають уявлення про ті часи і умови, коли закладалися основи та база української етнографії та мистецтвознавства, а також заходи, пов'язані з охороною пам'яток.

У післявоєнні роки подорожі вченого зосереджуються на Київщині, Поділлі і Волині. Проглядаючи його рукописи, стає зрозумілим, що дослідник не робить будь-яких уподобань тих чи інших видів і пам'яток єврейського мистецтва. Його цікавлять надгробки, синагогальна архітектура, розписи синагог, ритуальне начиння. Він переписує тексти на коронах Тори, замальовує найбільш характерні сюжети різьбленого декору мацев, складає схеми розписів синагог, намагається виокремлювати й аналізувати складний комплекс символічних і орнаментальних сюжетів єврейського мистецтва.

Важливу частину його єврейських розвідок складають рукописні матеріали, виписки з літератури, бібліографічні джерела з синагогальної архітектури (в основному іноземні) [3]. Серед посилань на видання з єврейського мистецтва ми бачимо праці В. Стасова «Єврейське плем'я у твореннях сучасного мистецтва» (1873), випущений ним спільно з бароном Д. Гінзбургом альбом «Єврейський орнамент» (1905), і, у свою чергу, матеріал Гинзбурга «Стасов і єврейське мистецтво» (Збірник спогадів, 1907), відповідні статті з єврейської енциклопедії Брокгауза-Ефрона, праці істориків С. Дубнова, М. Балабана, М. Кулішера, А. Гаркаві, Г. Лукомського. Серед іншого ми виявляємо посилання на Праці XII археологічного з'їзду в Харкові (1902), де автор виділяє матеріал про символіку семисвічника-менори і його зв'язок з «Деревом життя». Він також наводить відомості зі статті Лукомського «Волинська старина» (1913) про те, що мечеть у містечку Старокостянтинів була перероблена в синагогу і т. д. Розбираючи існуючі публікації, вчений перелічує синагоги починаючи зі статті його вчителя Г. Павлуцького «Старовинні дерев'яні синагоги в Малоросії» (1910) з фундаментального багатотомника «Історії російського мистецтва», а також іншого відомого етнографа і мистецтвознавця А. Прусевича. Він згадує про єврейський музей у Львові, відкритий за ініціативою М. Гольдштейна, і єврейський музей М. Берзона у Варшаві, який розпочав роботу в 1910 р. У великій бібліотеці Щербаківського, що налічувала 1600 одиниць, зберігалося багато видань з єврейської історії, культури та мистецтва. Серед них монографії

Е. Гехта «Нарис історії єврейського народу від укладення Біблії до наших часів» (1866), М. Бараца «Біблійно-агадичні паралелі до літописних оповідей про Володимира Святого» (1908), 1-й том «Історії єврейського народу» (1914), монографія М. Лаврсько-го «Мистецтво і євреї» (1915) та ін. [4].

У документах архіву зберігаються два цінних рукописи, що стосуються методології його досліджень єврейських пам'яток. На жаль, вони не датовані, але, судячи з усього, відносяться до 1920-х рр., можливо навіть до останнього періоду життя вченого, коли він вже набув значний досвід у цій галузі. Одна з них — це згаданий у статті О. Франко матеріал «Синагоги і єврейське мистецтво», присвячений дослідженню типології синагогальних будівель та їх ідентичності, принципам опису та аналізу. Автор наводить два переліки опису єврейських культових споруд, які практично дублюють і доповнюють один одного. До першого він відносить «Старі синагоги і молитовні будинки» [3, с. 1], при описі яких визначає наступні позиції анкети:

Назва споруди.

Матеріал основний (дерево, цегла, камінь), форма кладки.

Додаткові матеріали — коли частини побудовані з додаткових матеріалів.

Конструкції: чи є колони, склепіння, арки, як влаштований стелю. Чи верхній поверх.

Як влаштовано відділення для жінок, кагальні камери і т. д.

Чи є зовні кутові вежі, ганок, декоративні аркади, калонади, аттики.

Покриття (дах і покрівля. — Є. К.), його конструкція, форма.

Вікна, двері та їх форма.

Ліплення або розпис стелі та стін (сюжети (в іншому Спису «знаки зодіаку, архітектурні мотиви, звірі»). — Є. К.), характер напису).

Урень-койдеш. Матеріал, число ярусів, характер різьблення, завіса.

Біма: характер колонок, куполу, ґрат.

Чи є старовинне начиння: світильники, ханукальні лампади, корони для Тор, указки, крісло для обрізання, завіси шиті і т. д.

Написи про будівництво молитовного будинку, підписи на начиннях з іменами жертводавців і майстрів, які їх робили.

Кладовище, зображення на пам'ятках, написи на пам'ятках видатних і місцевих діячів¹³.

Обміри, плани, розрізи поздовжні і поперечні. Час заповнення.

У другому списку «Синагоги, талмудтори» він вказує на талмуд-тори¹⁴, а в самому переліку, до слова, більш скороченому, ніж перший, вчений виділяє окремою позицією «чи є цехові синагоги» [3, с. 2]. Ймовірно, що він мав на увазі не інші божниці, а окремі відділення у Великих або Старих синагогах, де з кінця XVIII—XIX ст. стали влаштовувати малі молитовні кімнати, в яких збиралися представники різних професійних шарів: шойхети (різники), *кравці, меламеди* (вчителі), члени *хевра кадіша* (поховального братства) та ін. На Подолі і Волині було багато подібних прикладів, таких як в Острозі, Шепетівці або Шаргороді [21, с. 420].

Ще більш ґрунтовно досліджує вчений *мацеви* — єврейські надгробки, якими захопився ще у воєнні роки. В архіві зберігся надзвичайно цікавий і досить великий за обсягом матеріал на восьми сторінках, який називається «Уривки з праці «Єврейські надгробки»» [3]. На початку він наводить план цього дослідження, який включає в себе наступні розділи (слідом за авторським текстом):

Вступ: значення надгробків для старого мистецтва.

Форма (пропорції, верх, задня сторона, схожість з іншими).

Орнамент:

a) загальна композиція: 1) без орнаменту напис; 2) напис в картуї; 3) кольонки і фронтон.

b) звірі (архаїчність, парні звірі, зв'язок з виходним листом книжок, книгами ренессанса і взагалі книгами, геральдичність, архаїчність трактовки): 1) лев; 2) птах; 3) олень; 4) грифон; 5) інші звірі (єдинорог, бій його з левом).

c) свічники (романські [пересікані])

d) руки

e) інші (розетки...)

f) рослини — [більш нові], вазон і корзина

¹³ Вочевидь, що вчений хотів представити художню спадщину містечка в цілому, можливо простежити взаємовплив сюжетів.

¹⁴ Талмуд-тора — єврейський релігійний навчальний заклад, який часто розміщувався у божниці, а також поєднував у собі функції молитовні та навчального закладу.

g) складні (природні і штучні об'єднання) символічне значення орнаменту (коліна народу єврейського, сан, написи і т. д.)

Хронологія.

Спосіб трактовки: 1) шерстки; 2) пір'я; 3) голови й шиї; 4) хвосты;

(пересікоємність ліній — романська деталь)

Далі дається дуже детальний розбір скульптурної типології, особливо іконографії зображень, а також аналізується їх стилістика і професійний рівень виконання. До цієї роботи Щербаківський виконує прописи характерних деталей в різних надгробках, замальовує різні за трактуванням портали, колонки, всілякі обрамлення, детальні малюнки переплетіння менор (семісвічників — від світильника в Єрусалимському Храмі) та свічників, птахів, а також типологію вазонів і розеток. Він нумерує свої малюнки і подає близько сотні схематичних начерків мацев, посилаючись на них у зазначених рукописних матеріалах. Безумовно, ця робота потребує ретельного вивчення і окремої публікації разом з ілюстративним рядом.

Слід зацентувати увагу на кількох спостереженнях вченого. Вивчаючи надгробки на Прикарпатті, Буковині та в Галичині, він вказує на низку зразків, що є прикладами скульптурного, а не горельєфного різьблення, підкреслює незвичайність аматорських прийомів, які використовували майстри-різьбярі, що поєднували реалістичну і умовну манеру. Досвідчені очі науковця відразу розпізнали професійну руку майстра, а також посередню різьбу, де автор «копіюючи щось, не зрозумів оригіналу, і передав якісь мотиви, в яких сам погано розбирався...», і далі, після ретельного аналізу сюжетів: «Не всі надгробки однакової художньої вартості, єсть в'ялі беспомощні композиції ремесничої роботи, особливо серед нових надгробків. Але більшість старих композицій зберегла в собі гарні традиції великого стилю, свідчить про розуміння декоративних прийомів, про розуміння сили й краси лінії, краси гри світло-тіні і дає цілий ряд інтересних декоративних прийомів <...>».

В інших місцях він виокремлює типологію розеток у різьбленні надгробків, підрозділяючи їх на розетки «двох сортів»: 1) чисто геометричні, в основу яких покладені вписані в коло шестерні розетки, що розвиваються тим же шляхом далі; 2) вінок з листя, часом дуже витримано стилізований. Він підкреслює, що іноді зустрічаються розетки із зображення-

ми «шести «баранячих роїв»» в центрі, а також те, що сама верхня частина надгробків іноді видозмінювалася, згідно з формою розетки, і зорозво полегшувала її [3, с. 161]. Вчений намагається розібрати і символіку кипариса, посилаючись на думку відомого історика античності і археолога М. Ростовцева про поховальне значення цього символу в надгробках євреїв, вірмен і татар [3, с. 192].

Примітно, що своїх студентів він також заражає цим інтересом. Так, деякі його учениці, пізніше відомі дослідниці Євгенія Спаська, Марія Новицька і Марія Вязьмітіна, ймовірно, не без його участі, захоплюються єврейською старовиною. Є. Спаська у своєму листі з Криму з натхнення пише про караїмські кенаси, музей та бібліотеку в Євпаторії [13, с. 692], а обидві інші роблять докладне дослідження і спільну доповідь про єврейське окописько в Борисполі на Київщині (1924) [8], яке потім було знищено. В останньому матеріалі, який вимагає окремого вивчення, дається типологія надгробних пам'яток і орнаментального різьблення, наводяться малюнки олівцем надгробків та естампажі їх декору. У подорожі, організовані під керівництвом Д. Щербаківського, їздив на початку 1920-х рр. і Микола Васильович Валукінський (1886—1950), випускник Київського художнього училища, згодом відомий археолог, етнограф і художник. Серед численних замальовок культових і житлових сільських будівель він також фіксує об'єкти єврейської культури — надгробок єврейського кладовища з Браїлова і синагогу в Козятині.

22 лютого ВУАК видав йому відкритого листа, згідно з яким вченому доручалося «розшукувати, реєструвати, обміряти, зарисовувати, фотографувати й естампувати пам'ятки старовини в районі його дослідів і збирати їх для Музею» [17, с. 8, 8 зв.]. У тексті було звернення до всіх держустанов, партійних та громадських організацій й цивільного населення всіляко сприяти йому в цій справі. Подібне посвідчення про відрядження від ВУАКу з проханням про сприяння до всіх інстанцій на місцях було видано Щербаківському та його асистенту М. Гвоздецькому 23 липня, і вже наступного дня дослідники виїхали на «екскурсію», як тоді називали наукові експедиції.

В особистому фонді вченого в Інституті археології зберігся щоденник експедиції того часу [9], який в 1999 р. був опублікований волинським дослідником Віктором Луцем [37]. На титульному аркуші щоден-

ника зазначено період з 24 липня по 10 вересня 1926 р. Судячи з послідовності щоденникових записів, маршрут поїздки включав такі основні пункти подорожі: Могилів-Подільський — Озаринці — Яришів — Кукавка — Шепетівка — Славути — Ганнопіль — Рівки — Малий Скнит — Миньківці — Дяків — Старокостянтинів — Корниця — Ізяслав, а також десятки попутних сіл і містечок, які траплялися по ходу (іл. 10). В інших документах Щербаківський наводить загальний список з 50-ти досліджених ним містечок: 12 в Могилевському і 32 в Шепетівському округах, а також шість на Волині. Ми наведемо вибірки з цього щоденника, що відносяться до вивчення єврейських пам'яток, водночас простежуючи маршрут пересування експедиції. Оригінальні записи наведені в мінімальній редакції.

Експедиція на Поділля й Волинь

24 липня — 10 вересня 1926 р. Щоденник Данила Щербаківського

24 липня. Зробивши потрібні закупки альбомів, паперу, пластинок фотографічних, приладів для обмірів, виїхав я вечером з Києва на Могилів-Подільський з Михайлом Пантелеймоновичем Гвоздецьким, студентом другого курсу архітектурного факультету, якого я взяв для обмірів й замальовок.

26 липня. ... Могилів. На старому єврейському кладовищу, з якого у мене зроблено декілька знімків ще 1917 року, я дав зробити декілька малюнків Гвоздецькому. За 5 приблизно годин він накреслив, але не закінчив три надгробки — робота повільна.

27 липня. Містечко Озаринці невелике захолустне. Перед невеличким пляцом стоїть «ратуша», як її називають, — будинок з кольонадою по фронті й широким в'їздом — типа «заїзда» й також приблизно структурою, лише по бокам не один ряд кімнат — номерів, як це буває звичайно в заїздах, а багато. В містечку багато підсінєвих будинків з дерев'яними а іноді цегляними кольонками. Дерев'яних кольонко зарисовано 15 типів, незважаючи на їх загальну простоту. Іноді в них з чола робиться прибудова з одного боку й підсіння тогді займає лише половину, або 3/5 фронта. Будинки покриті черепицею. Синагога з кольонадою цегляна (іл. 11); кольони масивні; збудована 621 року (1860? року). Дата написана вгорі над урен-койдешом (арон ко-

Іл. 10. Маршрут експедиції Щербаківського по Поділлю та Волині в 1926 р. (Основні населені пункти). Схема Є. Котляра

деш. — Є. К.), як звичайно шифрована — в данному разі в фразі «коли прийде Месія»: (іл. 12).

Стеля синагоги з восьмигранним куполом. В центрі купола навколо гака, що тримає панікаділо, намальовано чотири зайці — що можливо символізують біг часу¹⁵. На моє запитання у старих євреїв, що показували мені синагогу, про значення цих зайців й інших виображень, вони казали лише що це — «так собі», очевидно ними забута символіка єврейська стара, вони могли лише відповісти, що знакі зодіака це — місяці¹⁶. Далі на 8 гранях купола такі виображення: (іл. 13, 13 а)

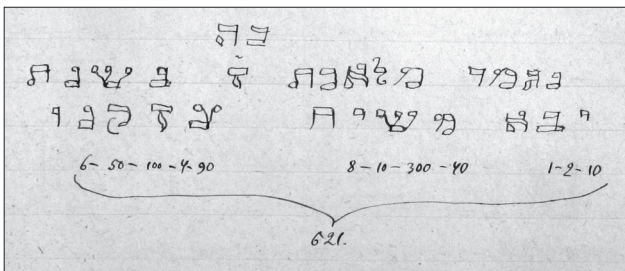
Взагалі, маємо в розписі цій типові для розписі стелі синагоги знакі зодіака з добавкою квітів й ще декількох виображень — левіафана й інших.

¹⁵ У куполі яришівської синагоги (сер. XVIII ст.) було зображено три зайці, але це був не єдиний мотив, який вінчав купольний розпис синагоги; розповсюджувалися й інші мотиви.

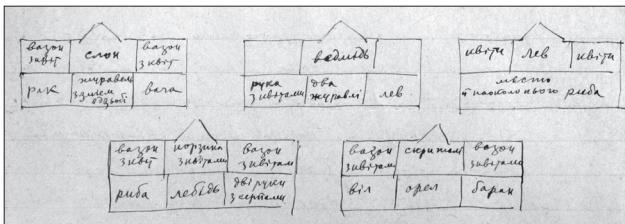
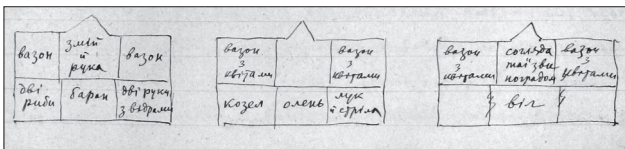
¹⁶ Знакі Зодіака відповідали місяцям єврейського календаря, який був космологічним уособленням єврейської картини світу.

Іл. 11. Синагога в Озаринцях. Фото 1926 р. (НАІА. — Ф. 9. Д. 40. — С. 15 (10))

Іл. 12. Інскрипція над арон коदेशем синагоги в Озаринцях. Малюнок зі щоденника Д. Щербаківського. 1926 (НАІА. — Ф. 9. — С. 80 а. — С. 9)

Іл. 13, 13а. Схема розпису купола синагоги в Озаринцях. Малюнок зі щоденника Д. Щербаківського. 1926 р. (НАІА. — Ф. 9. — С. 80а. — С. 9, 10)

Цікаво одмити, що журавлі й журавель з змієм в дзьобі — ті сюжети, що їх Широцький приводить як зразки розпису української хати. Горизонтальна частина стелі, на яку спирається купол розписана квітами в пасочки безконечником, а в чотирьох кутах стелі намальовані музичні інструменти: 1) контрабас й 2 труби; 2) 3 ліри, 2 труби, скрипка, дві тарілки; 3) бубни, дві скрип-

ки; 4) цимбали, труба, дві флейти. Манера малювання вьялувата, видно невеликого майстра, інтересна заміна «деви» — двома руками з відрами¹⁷. Умед (амуд. — Є. К.) гарної різьби — гріфони, птахи, намальовані в різні фарби; чотири кольонки. Біма дерев'яна проста, але інтересна своїми перілами на східцях й лавочкою навколо — просто до теплої дуже витримано зробленими. Подібна різьба на східцях — перілах уренкойдеша 1860 р. Зроблені хори з ходом з середини синагоги. Окрім головної синагоги оглядали ще й невеличку школу, т. зв. «школу рабина» — в архітектурному відношенні нічого особливого не уявляє. Інтересний полотняний розмальований «умед» з написами, які допомагають розкрити деякі символи. Семисвічник — це той підсвічник, що був в ієрусалимському храмі. «К роботам, що відносяться до бога, будь кріпок, як лев, й біжи як олень». «Будь сміливий, як тигр, легкий, як орел й швидкий як олень»¹⁸. Біля свічки — два змії з висолопленими язиками. Цікаві ослончики й аналойчики, подібні тим, що змальовано їх в головній синагозі. Кладовище старе й нове вкупі єврейські «Мацейво» (мацева. — Є. К.), окрім звичайних форми стели, єсть дольменовідні XIX ст. й один старий в формі даху хатки. На дольменовидних чільній бік являє собою стелу з виображеннями й написами. Вони переважно XIX ст. Пішов я до майстра надгробків — Гольденберга, аби він з'ясував, чим він керується, коли робить на «мацейво» те, або инакше виображення, чи певними законами, чи традиціями, чи бажанням родичів

¹⁷ На підставі матеріалів вченого автором публікації було зроблено реконструкцію програми розпису склепіння (іл. 14). Деяке уявлення про характер стінопису може дати фото розпису купола анонімної синагоги з колекції вченого. Судячи зі стилю розпису, це подільська синагога другої половини XVIII ст. У зеніті бані зображений двоголовий орел, що тримає в лапах зайців — середньовічних символів євреїв (таке ж зображення ми зустрічаємо у синагозі з м. Ходорів на Прикарпатті, розписаної у 1714 р.) [21, с. 109—111]. Видно, що склепіння багаторазово ремонтувалося, і дошки монтувалися абияк, не погодившись із початковим малюнком (див. збиті гірлянди і написи, відсутність голів і корону, яка з'їхала на праве крило!) (іл. 15).

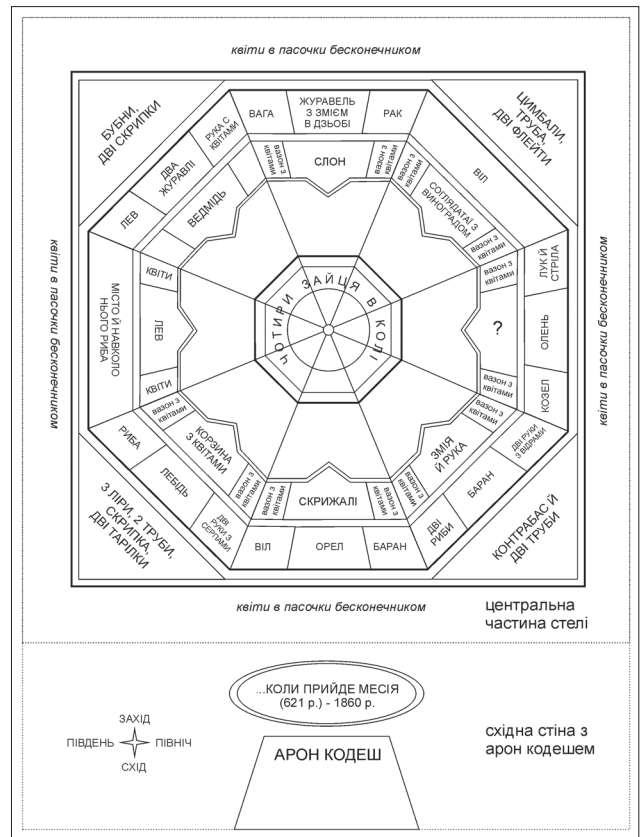
¹⁸ Відомий дидактичний вислів р. Єгуди бен Тейми із кодексу «Піркей Авот» («Повчання батьків»), який став одним з улюблених мотивів у розписах синагог.

покійного, чи власною фантазією. Майстер молодий й очевидно теж мало знає старі традиції. Всеж він сказав, що звичайно такі виображення роблять: 1) на могилі молодій дівчини — обрубане дерево, ялинку, вінок, птах; 2) на «мацейво» поважної жінки — подсвічник (бо хазяйка мусять запалювати подсвічник в суботу), 2 підсвічники, 2 птахи; 3) «мацейво» молодого чоловіка — орел, квітка, лев, 2 леви, олень, єдинорог, герб [у тексті тут рисунок маген-давида — шестикінцевої зірки. — Є. К.]; 4) подвійне мацейво, коли поховані чоловік й жінка, або скоро вмерли один по одному, або коли забито покійного; 5) дві руки благословляючи — на могилі «койен» (коген (священик). — Є. К.) — нащадків Аарона, що мали право благословляти в перехідні праздники; б) на могилі племені «лейві» (левіти. — Є. К.) — прислужників — глечик, ще є «каце» (ймовірно, прізвисьце «Кац» та його похідні варіанти. — Є. К.) теж потомки Аарона й ізраїльтяне. Взаємовідносини поміж колінами він не міг мені докладно з'ясувати. За його словами символіка ця не являється необхідною, й часто роблять виображення відповідно розміру й форми камня.

У цього Гольденберга я звернув увагу на порцелянову сільничку з гербом графським й велике люстро від землі до стелі й гарні меблі. Почав обережно розпитувати. Посуду порцелянового сказався цілий сервіз, весь з гербами Маркових з Кукавки (село Могилів-Подільського району. — Є. К.). Сервіз цей, мебля й інші речі придбано, за словами хазяйки в Кукавці підчас «розпродажу» (?) на початку революції. Такої меблі, посуду й інших речей, за її словами, багато є у Озаринецьких євреїв.

30 липня. Почав розшукувати по єврейських родин старовинне срібло єврейське. Використав для цього Ісаака Вайнштока, молодого єврейчика, півінтелегента містечкового, який займався збиранням лікарських рослин й був один час завідувачем озаринецької бібліотеки. Він дуже зацікавився моїми дослідками й почав міні допомагати. Ті срібні речі, що мені доводилось бачити у євреїв переважно невеличкі чарочки, бокальчики, ложечки усі XIX століття і то переважно середини й другої половини, здибались також гадеси¹⁹

¹⁹ Годес — прилад для кадіння пахощів, який використовують для символічного відділення суботи від початку буднів.

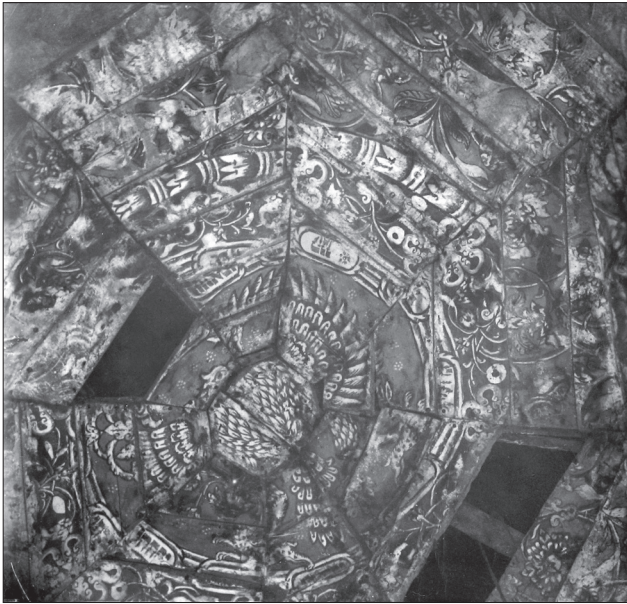
Іл. 14. Схема розміщення сюжетів розпису склепіння синагоги в Озаринцях (за малюнками та описом Д. Щербаківського). Реконструкція Є. Котляра. 2013 р.

й підсвічники. Найшлись тут і корони й «ціци»²⁰, яких я не міг найти в синагозі (іл. 16, 16 а, б). Клейма такі: (автор наводить малюнки клейм з датами виготовлення ритуального начиння. — Є. К.)

На мої запити, де само роблять срібні ці речі, євреї спочатку говорили, що майстром в м. Городку був Гольдмид Шимон Бер, й показували його роботи — дві ложечки срібні золочені з гравірованими квітами на звороті, але клейма у них сказались московські. Можливо, що він гравірував візерунки на чистих ложечках під єврейський смак. Але з'ясувати не пощастило, чи давали вони покривати орнаментом чисті ложечки (скоріше, що не давали). Орнамент — квіточки. З'ясувати можна буде лише, порівнявши орнамент цих ложечок з орнаментом ложечок й інших предметів, що перебувають на території Росії. Сторож синагогальний запевняв, що корона великої синагоги робилась в Хмельнику, таким робом, можливо

²⁰ «Ціци» (?) — можливо, тази (торашиди) — декоративні щитки з металу, які підвішували на ланцюгах до Сувію Тори.

Іл. 15. Розпис купола анонімної синагоги. Поділля. Друга половина XVIII ст. (НАІА. — Ф. 9. — С. 73. — Од. зб. 26)

можна буде топографічно датувати одно з клейм (№ 5). Розшукуючи срібло, наткнулись на цікавого 72 років старого єврея, що колись робив надгробки. Ніяких візерунків нагробкових у нього не залишилось, але оказалось три витинанки²¹ з паперу в єврейському стилі, які я й забрав (іл. 17—19). Їх він робив сам і охоче дав нам, коли довідався, що вони підуть до музею. Призвіще його Мендель²². Інтересно, що коли ми прийшли до нього, то він був сам й писав листа до жінки старої, яка поїхала на весілля, писав про те, що він один й що у нього хата на п'ять кімнат і що він щасливий.

31 липня. Продовжував фотографувати містечкові будівлі, синагогу, ратушу. Апарат зіпсувався, щілевий шторний затвор погано працює й спиняється на половині. Довелось купити в Могилеві платівок 9 x 12 й попросити місцевого вчителя Івана Федоровича Цуцмана зробити знімки кріпости...

²¹ Витинанка, або вирізка в єврейській традиції іменується як рейзеле. Це техніка для виготовлення декоративних серветок, оберегів, а також мізрахів — декоративних східників — панно для східної стіни будинку або синагоги, які вказували напрямок Єрусалима, куди слід було підносити молитви.

²² Дві з них зараз знаходяться у фондах Національного художнього музею України, а ще одна — у Російському етнографічному музеї, куди вона потрапила у 1938 р. з Державного українського музею для участі у виставці «Євреї у царській Росії та у СРСР» [38, с. 21—27].

1 серпня. Залишив Гвоздецького продовжувати обміри Озаринецької кріпості, а сам поїхав по селам, взявши з собою молодого Вайнишока для того, щоб краще мати доступ до єврейської старовини...

В м. Яришеві панська садиба й будинок залишились цілі зараз там міститься райвиконком. Містечко старе й цікаве, багато підсінньових будинків з дерев'яними й камінними кольонками. Інтересні керамічні орнаменти плити в нижній частині одного будинку старого з ганком ампірним. Єсть двохповерхові будинки над річкою з галерейками на колонках. Синагога прекрасна дерев'яна початку XVII ст. з барочним дахом й дуже інтересним портиком, над яким галерейка крита. Вхідні двері синагоги з українськими зрізами. Вся синагога зверху донизу покрита прекрасною розписью — в горі на стелі знаки зодіака й інші виображення, а стіни покриті квітчастим плетеним орнаментом певного пензля, але трохи крикливих фарб. Розпис розбита на окремі площі з картушами, в яких написи, коли саме розмальована та або инакша частина. Дати від 1744 до 1780 рр. З написів відно, як каже равін, що євреї давали гроші окремо на розпись тої або інакшої частини синагоги. Я взяв три латунні рефлектори від ліхтарів до музею. Коли я брав ці рефлектори, а також фотографував синагогу й равина, його довго мучили сумніви, чи не на глум і посміхце все робиться, й тут багато допоміг своїм впливом Вайнишок. Равін показав мені ще дві школи, з них цікава та, що ближче до головної синагоги. Равін старий, по російськи майже не говорить і все хотів вступити зо мною в історичний діспут з приводу деяких фактів, які на його думку, християнські історики неправдиво передають. Синагога Яришівська потребує спеціального досліджу, обмірів й зарисовок в фарбах. Я зробив декілька знімків синагоги великої зовні, менойри, школи поруч з синагогою, типові будинки містечкові, а також статую мадонни висічену з каменю місцевого виробництва біля костела грубої роботи, явище аналогічне з статуєю святої, що в капличці на православному кладовищі в Озаринцях, і як кажуть подекуди і в наших селах. На кладовищі єврейському я зняв нагробки 5525, 5541 (з зайцями) й 5546 років. Найстарша дата на над-

гробках 5481 (1721 р.). Євреї кажуть, що в м. Оринині є теж стара синагога, розмальована так само як і в Яришеві...

Друга записна книжка (початок — 10 серпня) [10].

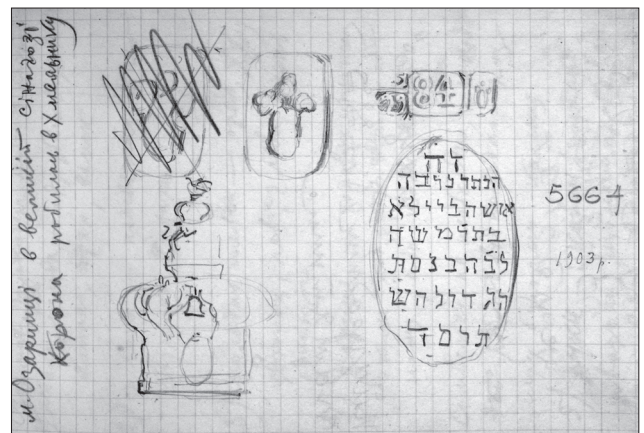
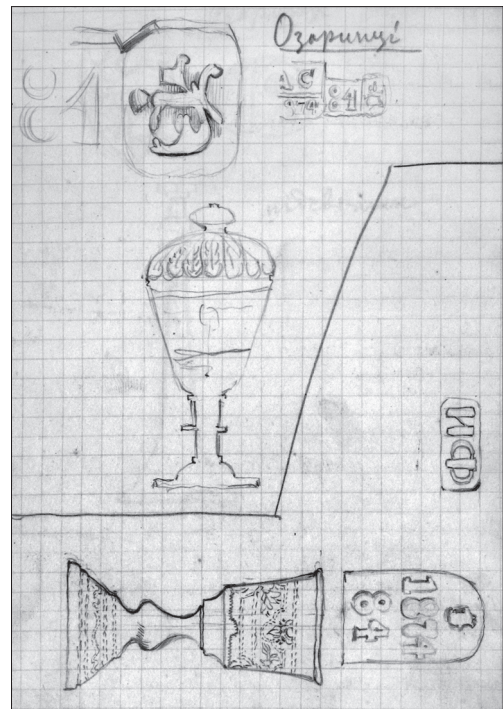
10 серпня. Шепетівка, досить велике містечко з дуже скученими єврейськими будинками під черепицею сплош. Під черепицею значна частина й заводських построек й построек службовців. Завод зберігся й функціонує зараз. В місті 7 синагог — камінні. З них дві мають барочні фронтони з обох боків. В головній синагозі на фронтонах декоративні поливні глечики невеликі, а з півдня також два скульптурні леви на даху глиняні (?). В середині дві менойри (великі ханукальні менори. — Є. К.) прекрасні литі з міді недавно (років 30) батьком ключаря, але по старим традиціям. Цей ключар каже, що цей ж такі роботи єсть менойри у Славуті й була у Заславлі, але останню під час війни забрали москалі. Два єврейських кладовища — на старому не був, бо за словами цього ж єврея там вже нема надгробків. Нове велике й на ньому чимало старих надгробків. Найбільш улюблений мотив — розводи, але єсть і леви парні, підсвічники, птахи й інше. На двох старих здибалась крилаті дракони з левами й птахами будують також з цілого каменя з оливом ззаду як на цьому малюнкові. Багато дерев'яних з дерев'яними надгробками, але без орнаментики лише з написами вглиб.

Будинки в містечку досить хаотичної архітектури, дахів двоскатних. В багатьох стільки бічних прибудов, що трудно розібратись в загальній архітектурі. Збереглись повсюди деталі старі — різьба на балкончиках й піддашсях.

Славута резиденція одного з найбільших магнатів українсько-польських. Приїхав ввечері зараз же пішов на містечко — цікаве з великими будинками часто двоповерховими, інтересними торговими рядами підковою. Містечко погоріло.

Славута. Два єврейських кладовища. Невдалий час — як раз був поминальний день й багато євреєм голосили, особливо на новому кладовищу. Надгробки дерев'яні й камінні. Дерев'яні, як звичайно, лише з написами врізаними вглиб іноді розетка шестилопастна трапляється. Камінні досить різноманітні. Одітив більш 30 типів. Семисвічнич-

ISSN 1028-5091. Серія мистецтвознавча. № 5 (119), 2014

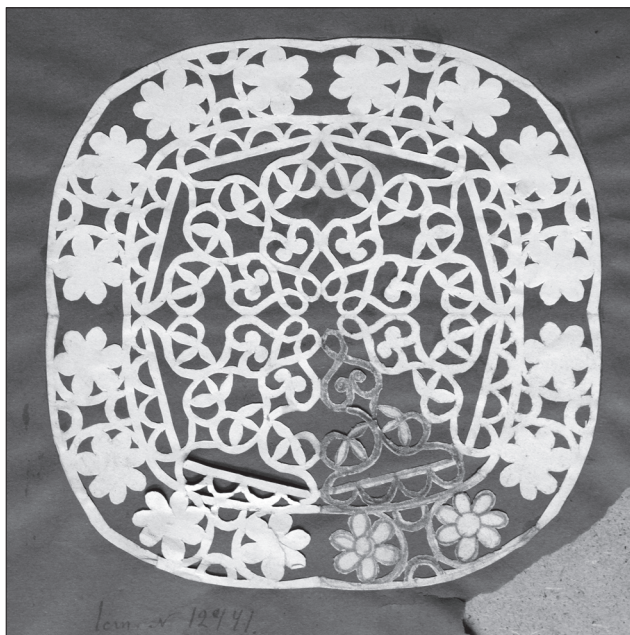

Іл. 16, 16а, 16б. Листи записної книжки з малюнками, текстами і датами, знятими з предметів ритуальної юдаїки з Озаринців, 1926 р. (НАІА. — Ф. 9. Д. 81)

ки й п'ятисвічнички трапляються того ж типу, який здибався мені в Румунії й Галичині. Найчас-

Іл. 17. Майстер Мендель. Кімпецетл (оберіг над дитячою колискою). Озаринці, Поділля. 1874 р. Папір, рейзеле, чорнило. 16 x 22. Надійшов до ВІМШ в 1926 р. від Д. Щербаківського після експедиції на Волинь і Поділля. НХМУ. Гр-3054

Іл. 18. Майстер Мендель. Святкова серветка. Озаринці, Поділля. Друга половина XIX — початок XIX ст. Папір, рейзеле. 15,7 x 15,7. Надійшов до ВІМШ в 1926 р. від Д. Щербаківського після експедиції на Волинь і Поділля. НХМУ. Гр-3055

тіше розводи того ж типу, що й у Шепетівці. Багато парних левів. Леви трактовки різноманітної. Єсть з цікаво ритмічно трактованою гривою; єсть пізні реалістичні. Єсть олені парні, єдиного роги парні, боротьба лева з єдиногогом, птахи дзьобають, птахи з гілками в дзьобі.

Славута. ...Містечко цікаве: в центрі підковою ратуша, навколо чотирикутних хат бага-

то двоповерхових з мезонінами, а також збаночками. В великій синагозі *englachter* — панікадило, подражаніє звичайним панікадилом, в чотири ряди по 8 кронштейнів в кожному. В верхньому збереглося лише 2. Всі вони завершуються ажурними щитками вгорі більш старого типу, внизу пізнішого XIX ст. В нижньому ряді поміж кронштейнами ввернуті в шість пелюсток. Меж трьома верхніми рядами — пояски ажурні широкі, середні гранчасті. Внизу яблуко ажурне з таким же додатком. Над верхнім рядом пташки. Зроблена вона мабуть в 2-й половині XIX ст.

Менойра великої синагоги того ж майстра, що й у Шепетівці (в 607 р. єврейської ери) [т. зв. «мале числення», без «тисяч», — мається на увазі 5607 / 1846] літа з латуні. В основі її трьохкутник ажурний, що з його кутів виглядають пів постації лева, бика й орла. Вище ажурне коло з пташками на ньому. Ще вище самий підсвічник з 9 свічок. До масивного поршня з двох боків прикріплені по 4 кронштейни складної цільної композиції — в одній площі 3 нижніх уявляють собою руку, що тримає рослини, кінця яких стилізовані в голові грифів, у двох середніх вони з крилами. Кожна частина завершується розеткою-підставкою під ліхтар (зараз електрика). Внизу 4 леви на площадці з ажурним бар'єром під яким вісюльки. Два леви під кронштейнами повернуті до стержня, а два других повернені од нього. Один держить теж кронштейн на стилізованю як і дві перші. Він завершується одною свічкою й картушем з написом про те, що менойра зроблена в Шепетівці майстром Довбером. Картуш в ажурній орнаментіці з левами. Під ним теж картуш пустий (може теж був напис). Четвертий лев теж тримає картуш з написом про те, що зроблено в Шепетівці (іл. 20).

Умед ще з дерев'яної старої синагоги з грудми потрійних колонок, різьбою й грифонами вгорі крилатими. В ньому 2 пергаментів з малюнками (схід?), причому нижній уявляє семисвічник, зроблений плетінкою, не тільки свічки, але й складна розетка внизу, ніби взята цілком з старого рукопису — тип плетеної заставки або кінцівки.

Третя записна книжка (початок — 24 серпня) [11].

Корниця. Маленьке містечко з дуже цікавою камінною ратушою, на якій чогось литовське. Вона двічі перебудовувалась яшо XVIII ст. Синагога по

заяві євреїв збудована Сангушком ще раніше, але вона пізніша ніж ратуша, але дуже цікава ампірна з рядом півциркульних вікон. Сама вона базилічна. В середині також півциркульні вікна зполучають середню частину з бабинцем з обох боків. Стіни її розписані квітами по трафарету. Дуже цікавий підбір мідних *englacher* чотирьох різних типів невеличких висячих й шости маленьких прибитих до стіни. Біма має ґрати в решетку. Урен-койдема покривало (парохет — синагогальна завіса. — Є. К.) має оксамитне червоне з синєю оточкою з витими колонками й левами.

Ізяслав. Синагога новоміська, з двома рельєфними левами на фронтоні, початку XIX ст. (іл. 21) Розмальована менора ніби славутська але так саме як в Шепетивці.

Синагога стара згоріла 1924 р. <...>. Стіни складено з каменю, а не з цегли. Кладка така ж, йде до самого карнизу, який зроблено з цегли. Вікна укорочено майже на 1/3. В передній та задній стіні круглі вікна вгорі між великими вікнами. Урен-койдеш має з цегли й глини укрощення — 4 пілястри з <каптелями>, під ними два леви (голови назад), що підтримують великого двоголового орла, шеї якого в вінках внизу під кольонками в чотирьох <...> гірлянди.

Там фронтон прибудований пізніше. <...>.

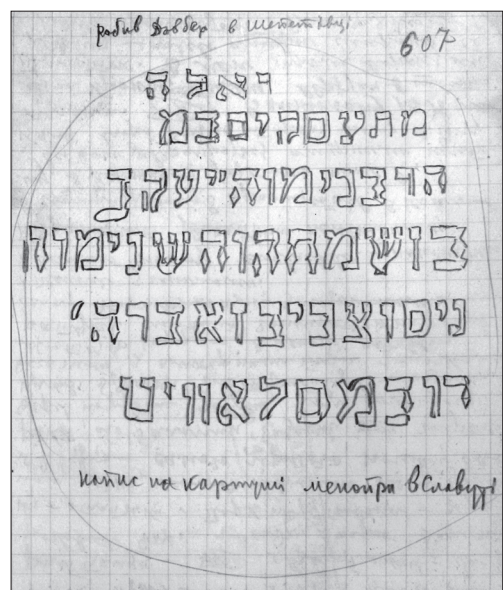
Остання дата в першому щоденнику — 4 серпня, коли Щербаківський поїхав до Києва лагодити несправний фотоапарат, а його підопічний М. Гвоздецький поїхав до Славути, чекати там свого керівника для продовження експедиції [9, с. 33—34]. Подальші записи поїздки, як випливає з викладеного, наводяться в двох окремих записних книжках, які датуються, відповідно, 10 і 24 серпня. Ймовірно, остання частина записів не збереглася, і ми тільки можемо в цілому реконструювати фінальну частину маршруту, виходячи з логіки пересувань і зазначених автором містечок...

Матеріали цієї експедиції Щербаківський збирав і обробляв дуже ретельно. Вивчаючи цю частину його архіву в 2003—2008 рр., коли від випадку до випадку навідувався в Київ, я анітрохи не сумнівався, що автор готував їх для публікації, яку так не встиг зробити. На це вказував і виявлений в його рукопису текст про пам'ятки мистецтва на Правобережжі, що включав і розділ, присвячений єврей-

ISSN 1028-5091. Серія мистецтвознавча. № 5 (119), 2014

Іл. 19. Майстер Мендель. Мізрах («східник»). Озаринці, Поділля. XIX ст. Папір, рейзеле, чорнило. Російський етнографічний музей. — СПб. — РФ. 6413-7, 35,5 x 43,5. Надійшов до ВІМШ в 1926 р. від Д. Щербаківського після експедиції на Волинь і Поділля

Іл. 20. Лист з записної книжки з текстом на картуші ханукальної менори у Славути, зробленої майстром Доббером в Шепетивці в 5607/1846 р. 1926 р. (НАІА. — Ф. 9. — С. 81)

ському мистецтву [18]. Тоді ж я загорівся ідеєю продовжити й завершити його справу через більш ніж 80 років після його загибелі. Лише через кілька років, вже працюючи в самій бібліотеці Інституту археології, я виявив, що ці матеріали все ж таки були опубліковані автором за життя [49]. Просто єврейському мистецтву в надрукованому звіті вченого відводився окремий розділ, а сама назва стат-

Іл. 21. Ізяслав. Синагога на новому місці. Вид на головний фасад. Фото 1926 р. (НАІА. — Ф. 9. — С. 44. — Од. зб. 7)

ті прямо не говорило про це. Мова автора, його узагальнений і водночас конкретний погляд на єврейське мистецтво і спадщину України вразили мене. Враховуючи раритетність цієї публікації, я наводжу нижче цей текст. Автор також поміщає наприкінці список з 120 світлин пам'яток єврейського мистецтва, які були зроблені ним під час подорожі. Ці знімки в тій чи іншій повноті збереглися в його архіві і чекають на більш розгорнуту публікацію. Крім щоденникових записів і чернеток статті, яка багато разів «нещадно» редагувалася автором, Щербаківський переписує і начисто править самий фінальний рукопис до публікації.

Отже, підсумковий звіт Данила Щербаківського про цю поїздку вийшов у 1927 році в спеціальному виданні ВУАКу «Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік». У передмові, що описує діяльність художнього відділу ВУАКу його голова, академік Олексій Новицький писав, що це був перший рік, коли відділ отримав фінансування на проведення досліджень шляхом екскурсій, тобто експедицій. Щербаківський проводив дослідження у Подоллі (Могилівщина) і на Волині (Шепетівщині) [39, с. 175]. Серед його завдань було вивчення панських садиб, містечкового будівництва і мистецтва в цілому. Спочатку передбачалося працювати т. зв. стаціонарним методом, але у ході досліджень з деяких обставин, перш за все, через поганий (дослівно «жахливий») стан пам'яток мистецтва, довелося перейти на метод об'їзду терито-

рій. У його завдання також входило налагодити тісний зв'язок з місцевими робітниками і залучити їх до справи вивчення пам'яток та їх охорони. Кінцевою метою такої пропаганди і популяризації пам'яток мистецтва було створення краєзнавчого товариства в Могильові і організація музею в Заславлі (Ізяславі), а в плані наукової роботи — обміри та фотофіксація збережених пам'яток старовини, а також вивчення та збір стародавніх археологічних пам'яток неоліту, трипільської та римської культур. Знову значимо, що через загальну назву статті «Пам'ятки мистецтва на Правобережжі», вона не стала широко відомою в науковому середовищі дослідників єврейського мистецтва.

На початку цієї статті, окреслюючи мету і завдання своєї експедиції, вчений писав: «*Мета моєї експедиції 1926 р. — дослідження містечкового будівництва (детальні обміри, кресленики, замальовки, фотознімки), а також дослідження пам'яток єврейського мистецтва, що як відомо, що як відомо, тісно та нерозривно зв'язане з містечком*» [49, с. 191]. Щербаківський свідчить про страшний стан містечок, знищення в багатьох містечках пам'яток стародавнього будівництва, повсюдний розбір їх «на матеріал» при потуранні влади і без контролю з боку охоронних органів. Це унеможливило обміри більшої частини пам'яток, які вчений тільки фіксував на фотопластинки, а його колега в малюнках. Багато видатних пам'яток Щербаківський брав на облік, а також робив зусилля, щоб зупинити знищення старовинної архітектури. Можна тільки уявити наскільки гнітючу картину застав дослідник через кілька років після закінчення кровопролитної громадянської війни і поневірянь Першої світової, які розвалили всю матеріальну середу цього краю.

Він вказує, що під час екскурсії було зроблено 36 креслень (ймовірно, обмірних), 102 замальовки архітектурних деталей і 294 світлини [49, с. 191—192]. Причому, тільки єврейська частина фотоколекції, що відноситься до «єврейського мистецтва» становила 120 одиниць, не кажучи про числені світлини житлових єврейських будинків і заїздів, які були вказані в якості зібраного матеріалу до першої, загальної частини статті. Таким чином, більше половини всіх експедиційних фотографій становила «єврейська колекція». Це говорить багато чого про наукову докладність досліджуваного матеріалу, про-

фесійну широту зору вченого і в цілому про «питому вагу» єврейської художньої спадщини в скарбниці української провінції. Отже, знову повернемося до тексту розповіді і наведемо два його розділу, що стосуються забудови містечок (наводяться вибірки з розділу) [49, с. 192—195] і єврейського мистецтва (публікується повністю, але без списку фотографій) [49, с. 204—206]. Ось який узагальнений портрет старим містечках, їх архітектурі, ринковим площам і особливо заїздам — типово єврейським заїжджим будинкам з їх характерною забудовою і виглядом дає вчений:

I. Місто та містечко

«Містечко, навіть найменше, різко відрізняється від села не стільки великістю своїх будівель, скільки формою їх та конструкцією, не кажучи вже за відмінність самого плану осель. Ця відмінність є виявом різниці вимог економічного життя містечка та села. Містечко зорієнтовано на торгівлю, село з його хатами та дворовими будинками на сільське господарство. Треба зазначити, що в той час, як хата українського селянина зберігає глибокі традиції та пережитки праслов'янського доби, усі різноманітні типи будівель навпаки яскраво відбивають на собі впливи власне Західної Європейської культури.

Головні типи містечкових будівель на Правобережжі — ратуша, торгові ряди, окремі лавки, заїзди, житлові будинки, промислові будівлі, а потім, звичайно, культові — костьоли, синагоги, церкви, каплиці, нарешті, іноді фортеця, що має захищати все містечко. В центрі містечка, як і в Західній Європі, чотирикутна велика площа з великою прямокутною будівлею торгових рядів і ратуша, а навколо площі тісне каре з будинків, що чільними вузькими боками повернені до площі. Ратуші збереглося порівнюючи мало. З тих, що мені здибалися, цікава двічі, на жаль, перебудована ратуша в Корниці, що її збудував, як кажуть, Стах Сангушка²³. Центральна її частина має форму широкої круглої бапти з сьома нишами в середині та чотирма вікнами вгорі; ба-

шту покрито півсферичною банею з флюгером на зразок за литовської погоні. Ратуші в Могилеві та Заславі [Ізяславі. — Є. К.] — невеличкі двохповерхові будови з бароковими фронтонами. Ці три ратуші збудовано в XVIII ст. В Озаринцях ратушу збудовано за типом заїзду, за таким самим планом, — з широким проїздом через всю будову з тою різницею, що проїзд не з вузького, а з широкого боку. Цей широкий бік, яким ратуша повернена до площі, має підсоння на шести товстих колонах цегляних, аналогічних до тих, що є в багатьох хатах у центрі містечка та в місцевій синагозі. Іноді ратушу сполучено в одно ціле з торговими рядами, й тоді вона посідає чільне й показніше в них місце (Заслав). Ратушні будинки в тому вигляді, як нині збереглися, не дають ясного уявлення про те, як саме їх використовували. В деяких містах ще й досі збереглися пережитки старих цехів: в Заславі, напр., ще на початку XX ст. шевці запивали визволення й досі мають скарбоньку й книгу вписову з записами 1725—1825 рр.

Торгові ряди в багатьох містечках знищено в недавні часи. В Могилеві Подільському розібрано торгові ряди XVIII ст. з прекрасними кованого заліза дверима в лавках, знищено торгові ряди в Шепетівці; на половину зруйновано в Заславі ряди з широкою критою галереєю. В Славути вони мають вигляд не прямокутника, а видовженої підкови. В рядах на всі сторони були в'їзди з міцними брамами, що замикалися та давали достатній захист.

Особливо характерні для українського містечка «заїзди», — своєрідні отелі для приїжджих, розраховані не лише на людей, але й на підводи з кіньми. Це великі подовгасті будівлі з широким проїздом наскрізь через увесь будинок; проїзд має дві брами, з яких чільна з фірткою. Обабіч цього проїзду симетрично розплановані кімнати — номери для приїжджих в кількості 8—12 з дверима в цей проїзд.

У крайній кімнаті з кухнею мешкає хазяїн. Далі йдуть по під стінами стійла для коней, а середню широку просторинь ставлять вози та екіпажі приїжджих. Все це вміщено під одною покрівлею. В такому заїзді, безпечному й захисному, могло одразу уміститися декілька десятків підвід к кіньми. Особливо багато таких заїздів у містечках, де відбу-

²³Євстахій Еразм Сангушко (1768—1844), польський воєначальник, генерал-майор польської повстанської армії, яка підтримувала повстання Т. Костюшки, власник величезних маєтків на Волині.

Іл. 22. Велика ханукальна менора в новій синагозі м. Ізяслава. Фото 1926 р. (НАІА.— Ф.— 9.— С.44.— Од. зб. 63 (13))

ваються великі ярмарки, або в тих, що лежать на великих торгових трактах (м. Заслав). Заїзди, житлові будинки повернені до площі або вулиці, звичайно, коротким боком, в якому міститься і вхід. Це викликала потреба вмістити максимальну кількість окремих будинків на чотирикутнику, що виходить до головної площі, де б'ється головний пульс містечкового життя. Яскравим зразком надто великої скупченості будівель є ряд домів на центральній площі в м. Суділкові, де хати остільки притиснуті одна до одної, що мають вигляд розплесканих — з одними дверима й з одним лише іноді вікном (зн. № 130).

Заїзди, так і житлові будинки мають в деяких містечках підсоння з різьбленими дерев'яними колонами (Озаринці, Яришів, Корниця, Заслав), або з товстими цегляними (Озаринці, Яришів). В двохповерхових будівлях часто бувають галереї, або відкриті балкони з різьбленими поренчатами. З чільного боку роблять також часто льохи, вход до яких буває поруч з входом до будинку. В даху роблять мезоніни, іноді з балкончиками а ниші (Білгородка).

Перекрыття, звичайно, бувають двосхильні, іноді чотири схильні, але з цікавими бароковими східчастими короткими схилами. Рідко трапля-

ється зустріти звичайний чотирисхильний дах (Шепетівка, Корниця). В характері будівництва правобережного містечка яскраво видно впливи німецького міста: українське містечко імітує німецькі зразки, пристосовуючи їх до своїх потреб і, звичайно, зменшуючи їх розміри.

Щодо культових містечкових будівель, то треба зазначити, що на пейзажі правобережного містечка домінує звичайно величчя силуетка католицького костела або кляштора; синагога міститься хоч і в центральній частині містечка, але все ж десь збоку, або в кутку; церква ховається, звичайно, серед селянських хаток».

II. Єврейське мистецтво

Дослідження правобережного містечка неминуче викликає за собою також дослідження мистецтва євреїв — головного населення правобережного містечка. Потреба інтенсифікації цих дослідів викликається постійними пожежами, від яких містечка періодично вигорають, а надто лихоліттям останніх часів світової й громадянської війни, коли було знищено так багато старих єврейських осель. Праці дослідників єврейського мистецтва (взяти хоча б праці Бернштейна-Вішніцер, Берзона, Канделя, Луцкевича, Вержбицького, — навіть Павлуцького, Мокловського, Глогера, Бернштейна й т. і.) надто побіжно торкаються пам'яток Наддніпрянської України, тому конче потрібно перейти до детальніших студій над пам'ятками мистецтва Євреїв.

Найстарша з божниць району, що я оглянув під час екскурсії 1926 р., це камінна божниця в Староконстантинові. Своїми бічними прибудовами вона нагадує божницю в Високому Мазовецькому на Підляссі, що її датують XVI століттям. Божниця в Заславі теж камінна (цегла починається лише з карнизу) з бароковим фасадом, на жаль, зіпсована пізнішими перебудовами; дотого р. 1924 всередині зовсім вигоріла. Камінну божницю в Коринці збудував кн. Сангушко; особливого характеру надають їй півциркульні вікна стіни, оздоблені всередині квітами за трафаретом. Божниця Озаринецька теж іншого типу, вона має крити галерею на два поверхи й своїми товстими колонами дуже нагадує ті галерейки, що їх бачимо в

місцевій ратуші й простих містечкових будинках. Інтересний її розпис: в центрі восьмикутної бані, наоколо гака, що на ньому висить люстра, виображено чотирьох зайців, що біжать один за одним (символізує біг часу?); на гранях бані намальовані 12 знаків зодіака, лев з однорогом, журавель із змієм, ведмідь, левіатан та інша символіка; в кутках стелі музичні інструменти. Умед гарної різьби з грифонами й птахами; і цікава також різьба на поренчатах біми й арон-койдеша. Побоювання виобразити людське обличчя примусило художника намалювати вивідачів без голів, а замість діви — дві руки з відрами.

З дерев'яних божниць найцікавіша Яришівська Могилівської округи. Вона прекрасна своєю витриманою бароковою архітектурою з цікаво розробленим портиком і галерією; вхідні двері в ній українського типу. Ще цікавіший у ній розпис, яким покрито її баню, стелю, й стіни. У кількох написах в картушах на стінах зазначено, коли й на чий кошти зроблено яку частину розпису. Обміри й копіювання розпису цієї божниці поставлено в першу чергу на досліді 1927 року.

З культових речей, що здибались в божницях, треба зазначити вироби з міді й мосяжу; мосяжні рефлектори для свічок з карбованим орнаментом в Яришеві, декілька невеличких, але цікавих люстр у Коринці, велика люстра в Славути з чотирма рядами кронштейнів, оздоблених ажурними щитками й розетками. Цікава менойра в Славути пізня — 1847 р., але велика й зроблена за традиційним стилем з головками грифонів, стилізованими рослинами й оригінальною підніжкою з литими фігурками лева, бика й орла. В картуші напис, що її робив майстер Довбер у Шепетівці. Цілком аналогічні менойри, такої самої роботи, є в Шепетівці й у Заславі (іл. 22, 23).

Срібні речі здибаються рідко — корони на тору, кубки з цікавими клеймами. Мешканці в Озаринцях робили вказівки на майстрів в м. Хмельнику й Городку (Гольдшміт Шимон Бер). Інтересні також «східники»: в умеді славутської божниці пергаментовий східник в формі семисвічника, стилізованого як плетінка на рукописній заставці або кінцівці XVI—XVII ст.

Великий інтерес являють собою єврейські надгробки. В містечках Поділля й Волині помітна

Іл. 23. Люстра в новій синагозі м. Ізяслава. Фото 1926 р. (НАІА. — Ф. 9. — С. 44. — Од. зб. 63 (14))

одноманітність і традиційність надгробка; Славута, Шепетівка, Заслав, Корниця, Ямполь, Білгородка, Озаринці, Могилів дають, звичайно, однакової форми сторчові камінні плити (рідко дерев'яні) в 1 — 1½ м заввишки; рідко здибаються надгробки в формі хаток, або саркофагів без бічних повздовжніх стінок (Озаринці). Але поруч з цією одноманітністю форми помічається надзвичайно велика різноманітність орнаментики, починаючи з простих і шаблонних волют, благословляючих рук, свічників і кінчаючи більш мени складними композиціями з ординарних і парних левів, оленів, грифонів, птахів. Трактовка цих сюжетів буває часто виразна, сильна, повна експресії. Перводжерелом єврейського надгробку була мабуть ще стародавня єгипетська стела; візерунки — безумовно східні — своєю першоосною відбили в собі яскраві сліди заходу, переважно стилю романського. Леви з хвостами, що закінчуються квіткою, птахи з квіткою в роті, грифони, олені в геральдичних позах своєю рухливістю й трактовкою нагадують саме романську пласкорізьбу: ці біблійні леви, олені, птахи розмовляють мовою художніх форм романського стилю».

У доданому до статті переліку світлин, зроблених під час подорожі, були вказані синагоги і синагогальне начиння в Яришеві, Заславі (Ізяславі, синагоги на т. зв. Новому і Старому місці), Шепетівці, Су-

дилкові, Корниця, Озаринцях, а також велика кількість надгробків з Заслава і Озаринців, а також Шепетівки, Славути, Корниці, Яришева і Могилів-Подільського.

Подаємо детальну схему розміщення сюжетів розпису склепіння синагоги в Озаринцях (за малюнками та описом Д. Щербаківського) (іл. 14):

Програма розпису склепіння — ієрархія традиційних сюжетів, що репрезентують єврейський Космос і Хронос у його божественному, есхатологічному русі (*курсив* — напис у Д. Щ., прямий шрифт — пояснення та коментарі Є. К.):

Вершина склепіння — *чотири зайці в колі* — символ руху часу і нескінченності;

Середина склепіння — на восьми пелюстках куполу зображення історичних та месіанських мотивів:

- *скрижалі* (над арон кодешем) — образ теофанії, обдарування євреям Тори та її верховенство;

- *змія і рука* — образ гріхопадіння і вигнання з Раю;

- *соглядатаї з виноградом* — фігури ізраїльських розвідників (замість них могли зображуватися ведмеді), які вертаються до стану Ізраїлю в пустелі з виноградним гроном з Ханаану — символ родючості Землі Обітованої;

- *слон* — символ величі і тягаря Тори;

- *ведмідь* — символ насолоди пізнання Тори (якщо з букетом в лапах), чи вигнання (якщо на ланцюгу);

- *лев* — символ боротьби, сили і царської слави месіанського часу; ілюстрація вислову Мішні «Будь могутній, як лев...», виконуючи волю Отця твого небесного» (Авот 5:20); (також малювали битву лева з єдиногодом);

- *корзина з квітами* — символи насолоди і достатку месіанського часу;

- *квіти і вазони з квітами* по кутах — символи райського саду.

Нижня частина склепіння: Знаки Зодіаку, що чергуються з символічними тваринами: (Зодіакальний цикл починається з рівня арон кодешу і рухається за годинниковою стрілкою):

- *віл* — Телець; *орел* (поверх арон кодешу) — символ верховної влади і ілюстрація вислову «Будь легкий, як орел...», виконуючи волю Отця твого небесного» (Авот 5:20); *баран* — Овен;

- *дві риби* — Риби; *баран* — ?; *дві руки з відрями* — Водолий;

- *козел* — Козеріг; *олень* — символ краси землі Ізраїлю і ілюстрація вислову «Будь швидкий, як олень...», виконуючи волю Отця твого небесного» (Авот 5:20); *лук й стріла* — Стрілець;

- *віл* — священний бик Шор (есхатологічний символ; бик буде принесений на стіл праведників під час райської трапези);

- *рак* — Скорпіон; *журавель зі змієм в дзьобі* (можливо, лелека) — символ праведника, який бореться зі злом; *вага* — Терези;

- *рука з квітами* — Діва; *два журавлі* (можливо, два лелеки) — символи праведників, яким уготований Рай; *лев* — Лев;

- *місто й навколого нього риба* — Левіафан, священна риба, яка обхопила кільцем місто (есхатологічний символ; Левіафан буде принесений на стіл праведників під час райської трапези)

- *риба* — Рак; *лебідь* — ?; *дві руки з серпами* — Близнята.

Чотири кути основи склепіння: зображено музичні інструменти — символи прославлення Всевишнього музикою, які ілюструють Псалом 150.

Горизонтальна частина стелі: «розписана квітами в пасочки безконечником» — безперервний квітковий стрічковий орнамент.

По центру східної стіни розміщений арон кодеш, над яким є есхатологічна інскрипція «коли прийде Месія» — згідно з традицією євреї очікують прихід Месії (Машиаха) у кожному поколінні; у написі зашифрована дата побудови (розписи чи ремонту) будівлі (?) — 621 р. — 1860 р. (5621 — велике літочислення; 621 — мале літочислення).

Судячи з короткого опису сюжетів різьблення на надгробках, вченого найбільше цікавила анімалістика і різноманітні зображення левів, птахів, грифонів, єдиногодів, зайців і орлів, оленів, світильників тощо. Понад півсотні світлин зроблено з єврейських надгробків у Озаринцях. Багато з них були датовані у цьому списку, причому наводилися дати як за єврейським літочисленням, тільки написані цифрами, так і їх європейські (григоріанський) аналоги. Важко сказати, чи був Щербаківський знайомий з основами *гемапрії*²⁴, швидше за все хтось із місцевих єв-

²⁴Гемапрія (івр.) — числове значення, яке відповідає в івритському алфавіті кожній букві. Сума числових значень

реїв, можливо згаданий Ісаак Вайншток²⁵, допомагав йому в розшифровці дат. Часовий діапазон відзнятих їм надгробків — від 1746 до 1909 рр. (у щоденнику вчений вказує дату найбільш раннього зі знайдених ним надгробків — 1721 р.) [9, с. 27]. Причому пізні надгробки початку ХХ ст. представляли у своїй різьбі вінки і квіткові зображення, як, втім, і низка надгробків з 1860-х рр. Досить детально сфотографував Щербаківський і озаринецьку синагогу, деталі її декору та оздоблення, але в архіві не вдалося знайти ці знімки.

Аналіз цієї «екскурсії», її маршрут, щоденник і подальша публікація наштовхує на ряд роздумів. Зокрема це стосується дослідження розписів синагог. Оглядаючи синагогу в Яришеві, Щербаківський просто фіксує її як пам'ятку, як артефакт, не приділяючи багато уваги її окремому дослідженню. Мабуть, на відміну від Жолтовського, який мав у своєму розпорядженні незмірно великий час для досліджень «на маршруті» (хоча б тому, що він проводив у поїздах більшу частину року, від весни до осені і не був обтяжений іншою науковою та суспільно-організаційною роботою) [26], Щербаківський не міг собі дозволити занадто довго затримуватися на всіх об'єктах, які його цікавили. Він лише залишав позначки у своєму щоденнику, подібно того запису, де вчений свідчить, що яришівська синагога потребує окремого дослідження, обмірів і «замальовок у фарбах». Більший час він приділяє озаринецькій синагозі, детально описуючи розпис її купола і залишаючи у своєму щоденнику схему її розпису [9, с. 8—10]. Тут треба зробити загальний відступ і під-

---

букв, що складають слово або слова на івриті, пов'язана за кабалістичним вченням з їх особливим змістом і функцією у божому Творінні.

²⁵ Ісаак Вайншток (1905—1943), той самий «молодий єврейчик, півінтелегент містечковий», помічник і провідник Щербаківського по єврейській культурі, з яким учений досліджував єврейську старовину в Озаринцях. У 1927 р., мабуть вже після смерті Д. Щербаківського, він привіз до Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка в Києві, де до останнього дня працював дослідник, 10 предметів, зібраних в містечку Озаринці. Завдяки зусиллям Данила Нікітіна, співробітника Національного художнього музею України, у фондах цього музею вдалося ідентифікувати один мізрах з тієї колекції, разом з двома згаданими витинанками, які описував у своєму щоденнику та привіз до музею у 1926 р. Д. Щербаківський. Дякую своєму колезі за ці матеріали [38, с. 20—22].

креслити, що якщо судити з багатьох експедиційних світлин 1920—1930-х рр., на яких були зображені розписи подільських синагог ХVІІІ ст., — саме купольні розписи, на відміну від настінних, дійшли до того часу у відносно доброму стані.

Вчений писав, що його спроби розібратися в єврейській символіці були марні, — євреї самі вже не розуміли їх значення, ймовірно, ця традиція до того часу вже була перервана, і значення розписів, виконаних півтора століття тому, було недоступне тепер для самих носіїв цієї культури. Лише найзагальніші і очевидні значення ряду символів і зображень, наприклад трьох зайців або риб в колі як символів «бігу часу», могли бути зрозумілі вченим [9, с. 9]. Про це ж говорить і практика різьбярів надгробків, де сюжетний репертуар «актуальних» образів був зведений до певного мінімуму, пов'язаного з ім'ям померлого, його віком, статтю, приналежністю до роду священників (когенів чи левітів) [9, с. 12]. Разом з іншими українськими дослідниками, які бачили розписи подільських синагог (Жолтовський, Левицька), вчений підкреслює зв'язок образної мови живопису із заборонаю людських зображень, вказуючи на певні хитрощі майстрів, які намагалися обійти або «обіграти» існуючу заборону [49, с. 205].

Ціком зрозуміло, що для Щербаківського важливо було зробити загальний зріз ситуації — показати різновиди і типологію пам'яток, широту їх розповсюдження. В щоденникових записях часто зустрічаються відсилання до інших подібних об'єктів або міст, де вони розташовані. Наприклад, описуючи розпис синагоги в Озаринцях, вчений посилався на місцевих євреїв, які вказували, що подібна розписна синагога була і в Оринині [9, с. 27]. (Через кілька років його колега П. Жолтовський зробить велику «фотосесію» розписів тієї ж яришівської синагоги, а також подібних їй дерев'яних синагог у Миньківцях, Міхалполе і Смотричі) [1]. Розглядаючи надгробки на кладовищі в Славуті, він встановлює паралелі в зображенні світильників з єврейськими надгробками з Галіції та Румунії і т. д. Інтерес вченого до синагогального начиння показує його докладний опис великих синагогальних ханукій, які вчений, слідом за місцевими євреями, іменував розхожою назвою «меннойро» (від «ханукальна менора»). Щербаківський вибудовує цілісний образ єврейської спадщини містечок. Перш за все, він вимальовує єврейську ділян-

ку як частину історичної структури містечок, аналізує синагоги та заїзди, розписи та надгробки, ритуальні предмети, вказує на взаємодію єврейських пам'яток з місцевим, польським та українським мистецтвом та архітектурою. Зокрема, говорячи про Яришів, він вказує на її «витриману барочну архітектуру», підкреслює, що входні двері зроблені з українськими зрізами. Ці зрізи — частина характерних для українського бароко двірних та віконних відтворів шестикутної форми. В декорі надгробків він бачить віддалені східні (єгипетські) прототипи, а також європейські аналоги — романські.

Те, що розвідки з єврейського мистецтва були б продовжені, не викликає ніяких сумнівів. Виходячи з його звіту, саме на 1927 рік — трагічний для вченого, першочерговим завданням були поставлені обміри та копіювання розписів яришівської синагоги... Ці плани відсилають нас до іншого документа, — складеного в 1930-му р. звіту Єлизавети Левицької про дослідження дерев'яної синагоги в Міхалполі [30] (зберігається в тому ж архіві Інституту археології): «*Стан будівлі кепський, вона руйнується, вітром знесено дошки з даху, дощем розмивається розпис. Треба як найшвидше зафіксувати цю цікаву пам'ятку. Влітку 1930 р. я зробила в ній фотознімки та великі у фарбах кальки, що було дуже трудно виконати, бо вся будівля тріщить і обвалюється, а на голову сипляться купи порохів, що за релігійною традицією не обміталися кілька років*» [20, с. 7]. На жаль, знайти ці кальки в архіві не вдалося, але тут важливо не тільки це. Саме в ці роки була реальна можливість повноцінного дослідження, фіксації і навіть консервації пам'яток єврейської культури. Згадаймо спроби Федосія Молчанівського, засновника Бердичівського соціально-історичного музею та творця його єврейського відділу, надати статус заповідника місцевого значення бердичівському єврейському цвинтарю. Йому вдалося це зробити в 1928—1929 рр. [16]. Проте не вийшло інше — виклопотати присвоєння статусу Всеукраїнського державного єврейського заповідника знаменитій дерев'яній синагозі в Погребище, що намагався зробити вчений [19]. Тривожні обставини роботи цієї плеяди досліджень, постійне коливання музейної політики «у верхах», вічне безгрошів'я музейних структур і ще більше зубожіння народу після припинення політики НЕПу в кін-

ці 1920-х рр., і, нарешті, фактичне згортання політики національного будівництва, подальші репресії та Голодомор не дали змоги розгорнутися цій роботі і перервали всі ці ініціативи.

Повертаючись до Щербаківського, відзначимо, що вже в матеріалах своєї останньої експедиції він писав про постійне знищення пам'яток старовини, в т. ч. єврейського мистецтва, дикунство і свавілля. Його внутрішній протест цього вилився просто в людський крик, озвучений ним у великій статті «Культурні цінності в небезпеці», що вийшла друком в 1927 р. в журналі «Життя й Революція» (чернетка збереглася в його архіві) [12]. У ній Данило Щербаківський дав невтішну панораму руйнувань воєнних років і особливо повоєнної вакханалії — використання пам'яток архітектури «на матеріал і паливо», а також свавілля «копачів» — тих, кого ми сьогодні називаємо «чорною археологією», що призвели до знищення безцінних пам'яток національної культури. Він закликав українську громадськість врятувати унікальне надбання республіки, бив у дзвони, намагаючись звернути розум і силу можновладців на захист того, чому він віддав своє життя. Але крім таких, як і він, цей крик не був почутий.

Тоталітарна машина вже набирала оберти. Він відчував наближення цієї катастрофи на прикладі свого музею, де вже кілька років панувало чиновницьке свавілля. Ще в 1923 р. влада зняла з посади директора Київського історичного музею Миколу Біляшівського, соратника і покровителя Д. Щербаківського, змінивши його інспектором музейної справи Наркомосвіти А. Вінницьким. Постійні доноси і брехливі звинувачення співробітників музею на Щербаківського, що почалися з цього часу, втоптували в бруд його ім'я. По суті, він тут залишився на самоті. Постійні конфлікти за лідерство тих чи інших художніх концепцій і явна зневага багатьох колег з Київського художнього інституту змусили його ще раніше піти звідти. Як справжній інтелігент, який цілковито віддавав себе науці, українській культурі та освіті, він був беззахисний перед підлістю і людськими інтригами. Нормальні людські та професійні відносини все ще панували в самому Всеукраїнському археологічному комітеті, де Щербаківський працював у художньому відділі і для якого поїхав у свою останню експедицію. Саме ця поїздка дала нам безцінний матеріал з єврейського мистецтва, який ще довго буде осмислюватися.

Однак життєдіяльна енергія вченого вже вичерпалася від цієї нескінченної боротьби зі злом. Рядки його останнього листа: «...Я втомився. Залишити музей, якому я віддав найкращі роки свого життя, не маю сили. Боротися з кваліфікованою підлістю Онищука (бібліотекар музею, який постійно доносив на Щербаківського. — Є. К.) і Винницького не вмію, терпіти постійні провокаційні візити Винницького далі не можу...» [43; 51], стали поясненням його трагічної смерті 6 червня 1927, коли він кинувся з мосту у води Дніпра. Хоча до цих пір сам факт самогубства викликає запитання, абсолютно очевидно для всіх одне — безсилля культури перед фальшивою владою, а подвижництва і гуманізму — перед обличчям невігластва і свавілля. Його смерть стала застереженням, відчайдушним викликом і одночасно заклик до невисипущого контролю за «ящиком Пандори». Саме він відчув свою відповідальність за єврейську спадщину, можливо, навіть якусь місію, щоб розповісти про це правду, витягти її з руїн Першої світової та громадянської воєн, погромів і забуття, віддати їй належне та зробити її частиною української культури.

Умовні скорочення:

ІР НБУВ — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського.

ВІМШ — Всеукраїнський історичний музей ім. Т.Г. Шевченка.

ВУАК — Всеукраїнський археологічний комітет.

НАІА — Науковий архів Інституту археології НАН України.

НХМУ — Національний художній музей України.

УАН — Українська академія наук.

1. ІР НБУВ. — Ф. 278. Авторський фонд С. Таранушенка. — Д. 473.
2. НАІА. — Ф. 9. Авторський фонд Д.М. Щербаківського. — С. 33. Архітектура. Записна книжка зі списками зафотографованих архітектурних пам'яток. 1917 р. Автограф рос. мов., 28 арк. 16 x 10 (32 арк. — 96 р.).
3. НАІА. — Ф. 9. — С. 74. Бібліографічні картки, нотатки, виписки з літератури, фото, малюнки на тему «Синагоги и еврейское искусство».
4. НАІА. — Ф. 9. — С. 75. Експерсія 1906 р. на Київщину та Полтавщину. Матеріали з етнографії та архітектури. Альбоми зарисовок олівцем з нотатками.
5. НАІА. — Ф. 9. — С. 76. Експерсія 1908 р. у Винницьку обл. Матеріали з етнографії та архітектури. Чорнові зарисовки олівцем та нотатки. Записна книжка. — 104 арк., 17 x 11.
6. НАІА. — Ф. 9. — С. 77. Експерсія 1910 р. на Волинь. Матеріали з етнографії та архітектури. Чорнові зарисовки олівцем та нотатки. Записна книжка. — 69 арк., 17 x 11.
7. НАІА. — Ф. 9. — С. 78. Матеріали до організації експедиції гуманітарного відділу краєзнавчої комісії при УАН, 1923 р. Автограф, укр. мов, 16 арк. різного розміру.
8. НАІА. — Ф. 9. — С. 79. Єврейське кладовище в Боришполі. Доповідь М. Вязмітінової та М. Новицької. 30.VI.1924 р. Рукопис з малюнками.
9. НАІА. — Ф. 9. — С. 80 а. «Експерсія на Поділля й Волинь 24 липня — 10 вересня 1926 року». Щоденник Данила Щербаківського.
10. НАІА. — Ф. 9. — С. 81. Щербаківський Д.М. Експерсія 1926 р. на Волинь та Поділля. Блокнот. Початок 10 серпня (64 арк.).
11. НАІА. — Ф. 9. — С. 81. Щербаківський Д.М. Експерсія 1926 р. на Волинь та Поділля. Блокнот. Початок 24 серпня (43 арк.).
12. НАІА. — Ф. 9. — С. 166. Щербаківський Д. «Культурні цінності в небезпеці». 1926 р. Машинописний друк, 14 арк.
13. НАІА. — Ф. 9. — С. 168. — Од. зб. 692. Лист Д. Щербаківському від Є. Спаської. 10.IX.1925 р.
14. НАІА. — Ф. 9. — С. 168/7; 168/8; 168/9. Листи Д.М. Щербаківському від Є. Гольденберг.
15. НАІА. — Ф. 9. — С. 169. Інвентар бібліотеки Д. Щербаківського.
16. НАІА. — Ф. 20. Авторський фонд Ф.М. Мовчанівського. 1920—1937. — С. 2. Мовчанівський Ф.М. Звіт о роботі в 1929 р. на Бердичівщині.
17. НАІА. ВУАК. — С. 80. Експерсії по вивченню пам'яток архітектури та мистецтва на Волині, Поділлі, Полтавщині та Київщині. 15.II.—4.XI.1926. (134 арк.).
18. НАІА. ВУАК. — С. 86/86. Щербаківський Д. Пам'ятки мистецтва на Правобережжі. Каталог рисунків та фотографій пам'яток мистецтва на звітній виставці Комітету, 1926 р. Автограф, машинопис укр. мов. (39 арк.); Пам'ятки мистецтва на Правобережжі (рукопис) — 7 с. (С. 1 (7) — 7 (12)); Єврейське мистецтво (рукопис) — 3 с. (С. 17 (22) — 19 (24)); Єврейське мистецтво (перелік фотознімків-машинописом) — 6 с. (С. 20 (25) — 25 (30)).
19. НАІА. ВУАК. 309/6. Бердичівський музей. Короткий звіт про роботу співробітника Музею Мовчанівського Т.М. — 23.I.1929 (6 арк. + 1).
20. НАІА. ВУАК. — С. 327/18. Левитська Л. «Розписи культурної єврейської пам'ятки XVIII ст. у м. Михалполі на Поділлі. Звіт про літню подорож 1930 р. за дорученням ВУАК. Лизавета Левитська). Звіт. 1930 р.
21. 100 еврейских местечек Украины : Подолия: Исторический путеводитель / сост. В. Лукин, Б. Хаймович,

- А. Соколова). — СПб. : Издатель Александр Гершт, 2000. — Вып. 2.
22. Асаф Д. Хасидизм в царской России: исторические и социальные аспекты / Д. Асаф, Г. Сагив // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи, 1772—1917 / под ред. И. Лурье. Т. 2. — М. ; Иерусалим : Мосты культуры — Гешарим, 2012. — С. 101—146.
  23. Каустов А. Євреї під владою Литви та Польщі (XIV—XVIII ст.) / А. Каустов // Нариси з історії та культури євреїв України. Серія: «Бібліотека Інституту юдаїки». — К. : Дух і літера, 2005. — С. 38—59.
  24. Котляр Е. Иерусалим, Храм, Эрец-Исраэль, места «силы и святости» в живописных декорациях синагог / Е. Котляр // Научные труды по иудаике : материалы XX Международной ежегодной конференции по иудаике. — М. : Сэфер, 2014. — Т. I. — С. 341—380.
  25. Котляр Е. Иудаика в полевых исследованиях Данилы Щербаківського / Е. Котляр // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2003. — № 2. — С. 156—164.
  26. Котляр Е. Иудаика Павла Жолтовского / Е. Котляр // Егупець. Художньо-публіцистичний альманах. — К. : Центр досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства «Дух і літера», 2011. — Ч. 20. — С. 330—367.
  27. Котляр Е. Росписи деревянных синагог Надднепрянщины: проблемы и перспективы исследования / Е. Котляр // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. — Харків : ХДАДМ, 2012. — № 13. — С. 91—100.
  28. Котляр Е. Росписи синагог Северной Буковины в контексте восточноевропейской традиции / Е. Котляр // Judaica Ukrainica. Peer-reviewed annual journal in Jewish Studies / ed. V. Chernovianenko. — К. : The Publishing Center of Kyiv-Mohyla Academy, 2012. — Vol. 1. — P. 227—263.
  29. Котляр Е. Єврейське мистецтво та розписи синагог у дослідженнях Павла Жолтовського / Е. Котляр // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. — Харків : ХДАДМ, 2013. — Вип. 1. — С. 26—34.
  30. Котляр Є. До вивчення зниклих єврейських божниць. Дослідження Єлизавети Левитської розписів дерев'яної синагоги у Михалполі, 1930 р. / Є. Котляр // Народознавчі зошити. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2013. — Ч. 3 (111). — С. 435—446.
  31. Краткая еврейская энциклопедия / под ред. Ицхака Орена (Надель). — Иерусалим : Общ-во по исследованию еврейских общин : Центр по исследованию и документации восточно-европейского еврейства : Еврейский университет в Иерусалиме, 1996. — Т. 8.
  32. Курінний П. Культура й мистецтво. Життя й наукова діяльність Данила Михайловича Щербаківського / П. Курінний // Пролетарська правда. — К., 1927. — 12 червня. — № 131.
  33. Лёве Х.-Д. От «исправления» к дискриминации: новые тенденции в государственной политике по отношению к евреям (1881—1914) / Х.-Д. Лёве // История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи, 1772—1917 / под ред. И. Лурье. — Т. 2. — М.-Иерусалим : Мосты культуры — Гешарим, 2012. — С. 38—65.
  34. Лифшиц Ю. Две неизвестные коллекции по истории материальной культуры евреев восточной Европы / Ю. Лифшиц // История евреев на Украине и в Белоруссии: Экспедиции. Памятники. Находки / сост. Лукин В.М., Хаймович Б.Н., Дымшиц В.А. — СПб. : Петербургский Еврейский университет ; Институт исследований еврейской диаспоры, 1994. — Вып. 2. — С. 152—158.
  35. Лифшиц Ю. На грани забвения / Ю. Лифшиц // Егупець. — К. : Дух і літера, 2010. — № 19. — С. 401—423.
  36. Лукин В. Традиционное еврейское искусство глазами украинских краеведов / В. Лукин // Канон и свобода. Проблемы еврейского пластического искусства. — М. : Дом еврейской книги, 2003. — С. 72—84.
  37. Луць В. Щоденники волинських експедицій Данила Щербаківського / В. Луць // Пам'ятки сакрального мистецтва Волині на межі тисячоліть: питання дослідження, збереження та реставрації : матеріали VI міжнародної наукової конференції по волинському іконопису, м. Луцьк, 1—3 грудня 1999 р. — Луцьк : Надстир'я, 1999. — С. 12—22.
  38. Нікітін Д. Східник, оберіг і рейзеле: матеріали для дослідження предметів юдаїки в НХМУ / Д. Нікітін // Наукова-практична конференція «Нові дослідження походження предметів юдаїки в музеях України» : зб. наук. ст. / упоряд. І. Ратушний, Н. Уфімцева. — Хмельницький : Хесед Бешт, 2013. — С. 19—27.
  39. Новицький О. Діяльність Мистецького Відділу Археологічного Комітету / О. Новицький // Коротке звітання Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. — К. : УАН ; ВУАК, 1927. — С. 175—176.
  40. Побожій С. «Жупани». Справа № 1029 про процес над харківськими мистецтвознавцями / С. Побожій // Родовід. — 1999. — № 1 (17). — С. 17—25.
  41. Станіцина Г. Особистість Данила Щербаківського. За матеріалами наукового архіву Інституту археології / Г. Станіцина // Ант. Вісник археології, мистецтва, культурної антропології. — К., 2009—2010. — № 22—24. — С. 225—235.
  42. Умань // Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / под ред. Л. Каценельсона. — СПб. : Изд. Общ-ва для научных еврейских изданий и изд-ва Брокгауз-Ефрон, 1908—1913. — Т. XV. — Кол. 109—110.
  43. Франко О.О. Аналіз документів та матеріалів особистого наукового архіву Данила Щербаківського /

- О.О. Франко // Вісник Інституту археології Львівського університету. — Львів, 2009. — Вип. 4. — С. 68—80.
44. Хаймович Б. «Дело рук наших для прославления». Росписи синагоги Бейт Тфила Бенъямин в Черновцах: изобразительный язык еврейского мастера / Б. Хаймович. — К. : Дух и литера, 2008.
  45. Ходак І. Концепція історії українського мистецтва Данила Щербаківського / І. Ходак // Мистецтвознавство України : зб. наук. пр. — К., 2009. — Вип. 10. — С. 265—275.
  46. Ходак І. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини ХХ століття : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / І. Ходак. — К. : ІМФЕ, 2010.
  47. Ходак І. Наукова діяльність Данила Щербаківського в контексті історії українського мистецтвознавства першої третини ХХ століття : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата мистецтвознавства / І. Ходак. — К. : ІМФЕ, 2010. — 451 с.
  48. Шарафутдінова І.М. Данило Щербаківський (1877—1927) / І.М. Шарафутдінова // Археологія. — К. : Інститут археології НАН України, 1998. — № 3. — С. 140—142.
  49. Щербаківський Д. Пам'ятки мистецтва на Правобережжі / Д. Щербаківський // Коротке звітлення Всеукраїнського археологічного комітету за 1926 рік. — К. : УАН ; ВУАК, 1927. — С. 191—209.
  50. Атлантова Л. Родовід Щербаківських / Л. Атлантова. [Інтернет-ресурс]. Дата звернення до документа: 3.03.2014. URL: <<http://www.mundm.kiev.ua/HISTORY/PERSON/SCHER.HTM>>
  51. Ходак І. «Пелікан» і «пеліканеня» / І. Ходак // Дзеркало тижня. — 2013. — № 1. [Інтернет-ресурс]. Дата звернення до документа: 3.03.2014. URL: <<http://gazeta.dt.ua/personalities/pelikan-i-pelikanenya.html>>

Yevhen Kotlyar

DANYLO SHCHERBAKIVSKY'S RESEARCHES AND DISCOVERIES IN JEWISH ART

In the article have been described some research-works by Ukrainian art scholar Danilo Shcherbakivsky (1877—1927)

who had been expert in the field of Jewish art; the mentioned data have been considered through the prism of the scientist's biography and professional activities in the context of Ukrainian Art. Photographs, pictures, expeditionary diaries and drafts of articles by D. Shcherbakivsky of 1906 to 1926 and other materials taken in the Shcherbakivsky's fund as well as in the Institute of Archaeology of National Academy of Sciences of Ukraine have been put under analysis. Quite substantial volume of items has proven researcher's deep systematic interest in monuments of Jewish art as an integral part of Ukrainian art and desire to understand traditional artistic culture of small town (shtetl) in the former Jewish pale of settlement, features of architecture and wall-paintings of the synagogues, ritual objects, the typology of Jewish gravestones and symbols etc. Great value of the researcher's visual and theoretical heritage for the historiography and present-day science has become more evident in the view of gradual disappearance of Jewish culture.

Keywords: Jewish Art, Danilo Shcherbakivsky, archives, diaries, pale of settlement, synagogue, wall-painting, gravestone, iconography, symbols.

Евгений Котляр

ДАНЫЛО ЩЕРБАКИВСКИЙ: НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ОТКРЫТИЯ ЕВРЕЙСКОГО ИСКУССТВА

Статья посвящена исследованиям в области еврейского искусства украинского искусствоведа Даныла Щербаківського (1877—1927); данная тема рассматривается сквозь призму биографии и профессиональной деятельности ученого в контексте развития украинского искусствознания. Анализируются фотографии, рисунки, дневники экспедиций и черновики статей Д. Щербаківського 1906—1926 гг. из его авторского фонда и других собраний Института археологии НАН Украины. На большом корпусе материалов демонстрируется систематический интерес ученого к памятникам еврейского искусства как неотъемлемой части украинского искусства, желание понять художественную культуру еврейских местечек бывшей «черты оседлости», особенности архитектуры и росписей синагог, ритуальной атрибутики, типологию надгробий и еврейскую символику. Показывается огромная ценность сохранившихся визуальных и теоретических разработок ученого для историографии и современной науки с учетом последующего исчезновения этого пласта еврейской культуры.

Ключевые слова: еврейское искусство, Даныло Щербаківський, архивы, дневники, черта оседлости, синагоги, росписи, надгробия, иконография, символика.